

Турчина І.В.

ПРОГРАМА ЖИТЛОВИХ СУБСИДІЙ: ПРОБЛЕМА ЕФЕКТИВНОСТІ

The paper is devoted to analysis of the first wide-ranging target government program of housing subsidy. Experience of foreign countries in decision of housing problems is analyzed, opportunity of its application in view of specificity of actual situation in Ukraine is considered. Materials of the sociological research, which has been carried out in Kharkiv region in 1998, are used. Factors reduction efficiency of the program are listed. Recommendations directed on perfection of the program of housing subsidy in region are proposed.

Стаття присвячена першій широкомасштабній цільовій державній програмі житлових субсидій. Аналізується досвід закордонних країн у вирішенні житлових проблем, розглядається його можливість застосування з урахуванням специфіки сучасної ситуації в Україні. Використані матеріали соціологічного дослідження, проведеного у Харківському регіоні у 1998 році. Проаналізовані фактори, що знижують ефективність даної програми. Запропоновані рекомендації, які спрямовані на удосконалення програми житлових субсидій в регіоні.

Ключові слова: субсидія, житлова субсидія, цільова програма, державна програма, соціальна програма, соціальна сфера, соціальний захист.

Програма житлових субсидій є першою великомасштабною цільовою соціальною програмою українського Уряду, яка була запроваджена у 1994 році з метою забезпечення соціального захисту населення України на період підвищення тарифів до рівня відшкодування фактичної вартості житла. Ціни на житлово-комунальні послуги були підвищені, щоб запобігти подальшому погіршенню якості послуг у житловій сфері і скоротити дефіцит бюджету. До першого підвищення тарифів у жовтні 1994 року, житлово-комунальні платежі населення були значно нижчими за фактичну вартість послуг, вони складали менше 5%. Проте, як основний роботодавець, держава виплачувала робітникам лише частку зароблених ними коштів, а з решти дотувала утримання житла та сплату комунальних послуг, медичне обслуговування, харчування тощо.

Різке подорожчання енергії виявилось тяжким ударом для промислових і комунальних підприємств. У складі Радянського Союзу Україна отримувала газ від братніх республік за символічною ціною, а різниця з реальною його вартістю покривалася за рахунок дотацій. В той час, коли в інших розвинутих країнах приділялося багато уваги вирішенню проблеми збереження енергії, використанню нових теплоізоляційних і будівельних матеріалів, розробці нових ефективних шляхів виробництва тепла і електроенергії, СРСР у цьому напрямку практично нічого не робив. Нині середня українська сім'я, що мешкає у невеликій перенаселеній квартирі, споживає енергії більше за європейську, яка проживає у великому будинку за таких же кліматичних умов.

Крім того, за системи дотацій держава витрачала значно більше коштів на утримання великого житла багатих сімей, ніж невеликих квартир малозабезпечених громадян, які сплачували за житло більшу частину своїх доходів. Спрямування допомоги саме незаможним верствам населення, особливо у період глибокої системної кризи, є більш справедливим, аніж прагнення забезпечити кожного дотованим житлом.

Турчина Інна Василівна — здобувач кафедри соціології праці та управління Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна, директор "Незалежного Інформаційно-Аналітичного центру" (т.д.: (0572) 97-22-59)

З метою створення ефективного ринкового механізму функціонування житлово-комунального господарства і підвищення рівня обслуговування населення Уряд України запровадив програму житлових безготівкових субсидій, сутність якої полягає у наданні адресної безготівкової субсидії тим сім'ям, котрі витрачають на оплату житлово-комунальних послуг більш ніж 15% сукупного середньомісячного доходу. При цьому субсидія надається і для відшкодування витрат на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого палива. Передбачалося, що узгоджене підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги і впровадження програми житлових субсидій дозволить зменшити дефіцит консолідованого бюджету України і уникнути соціального вибуху.

Так як серед усього комплексу проблем, які виникли під час впровадження та подальшого функціонування програми житлових субсидій, найбільш гострою є фінансування, то викликає інтерес світовий досвід її вирішення.

Наприклад, в США поєднання коштів федерального бюджету та місцевих органів підвищило ефективність федеральних програм сприяння в оплаті житла. Серед них житлові субсидії, котрі надаються приватним власникам для заохочення будівництва і здачі в оренду доступного за ціною житла малозабезпеченим сім'ям, та їх наймачам, тобто здійснюється безпосередня допомога малозабезпеченим сім'ям. Як бачимо, саме ця форма житлових субсидій найбільш близька до системи, діючої в Україні, хоча механізм її надання у Сполучених Штатах, звичайно, дещо відрізняється від вітчизняного. Головною відмінністю функціонування Програми житлових субсидій у нас від її зарубіжних аналогів є те, що останні діють в умовах розвиненої ринкової економіки і охоплюють лише 5% населення, тоді як в Україні в умовах кризи споживачі реально складають близько 20-30%, хоча мають на неї право значно більше сімей (понад 50%).

Поглиблення кризи в економіці, розбалансування ринку праці, падіння рівня життя, періодичне підвищення цін на житлово-комунальні послуги, – все це сприяє подальшому зростанню долі сімей, яким потрібна ця Програма. Однак на сьогоднішній день фінансове забезпечення програми залишається далеким від норми.

Помилково вважають, що в розвинених країнах Західної Європи уряди не обмежують витрати на систему соціального захисту. Всупереч розповсюдженій точці зору більшість з них не прагне перевитрачати кошти на соціальне забезпечення, що досягається трьома шляхами.

Перший з них – обмеження кількості претендентів на допомогу шляхом введення додаткових умов, що дають право на її отримання. Прикладом є програма соціального забезпечення, яка стимулює працездатних громадян, що одержують допомогу, шукати роботу. Другий шлях – це забезпечення соціальної допомоги усім верствам населення, але, зі зниженням мінімальної суми виплат. Третій – реформування системи соціального забезпечення, що викликає найбільші сумніви, бо вимагає врахування матеріального стану особи з метою надання допомоги безпосередньо тому, хто її потребує, а не тому, хто може забезпечити себе сам. Цей метод називають "цільовою допомогою". Цією методикою найбільше користується Великобританія, де рівень цільової допомоги, порівняно з 1978р., подвоївся. Європейці вважають такий захід ознакою англо-американської бездушності. Але не зважаючи на такі міркування, цю методику при призначенні соціальної допомоги почали застосовувати також Бельгія та Німеччина, і частково Голландія, Норвегія, Данія та Італія.

Але шлях прихованого або часткового реформування не є найкращим при перебудові системи соціального забезпечення. Комісії з аналізу цієї проблеми, що були створені на протязі останніх років, дійшли висновку, що лише фундаментальні реформи можуть зберегти те найкраще, що є в системі соціального захисту.

Сьогодні в Україні загострюється проблема, сутність якої полягає у протиріччі між потребами найбільш уразливих верств населення у гнучкій, цілеспрямованій системі соціального захисту і відсутності не тільки відпрацьованих її механізмів, а навіть життєздатної концепції, яка б урахувала специфічні потреби та інтереси різних

соціальних груп та прошарків.

Саме цей аспект проблеми був обраний предметом соціологічного аналізу у комплексному системному дослідженні за темою "Трансформація соціальної структури українського суспільства у перехідний період та проблеми ефективності системи соціального захисту населення", яке було проведено співробітниками кафедри соціології праці та управління соціологічного факультету Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна разом з НДІ проблем соціально незахищених верств населення України¹.

За даними згаданого дослідження за останні 10 років обсяг нижчих, малозабезпечених прошарків суспільства зріс з 6% до 71%. Доля середніх прошарків знизилася з 75% до 28%. Фактично ми можемо говорити про зниження соціального статусу у 89% населення, понад 71% населення опинились біля або за межами бідності, більша половина з них – у злиднях.

Ми вважали за доцільне зосередити увагу на головних, з нашої точки зору, аспектах проблеми, а саме – вивченні потреб соціальних верств населення, які мають право та користуються Програмою житлових субсидій, звернути увагу на специфічні вимоги їх до цього інституту. Це по-перше. По друге, визначити в якій мірі вдається дотримуватися основного принципу функціонування Програми субсидій – адресності, цілеспрямованості. По третє, виявити стан задоволеності нею населення, механізмами її одержання, формами надання тощо. У-четвертих, визначити рівень ефективності Програми в цілому.

Результати дослідження показали, що 37% сімей, які мають право на одержання житлових субсидій, не користуються нею. Причинами такої поведінки є недовіра до нової Програми, на що вказали майже всі опитані (91%). Так, серед тих, хто не користується своїм правом на одержання житлової субсидії, 35% посилалися на побоювання втрати права на своє житло, 57% – на те, що прийдеться ці субсидії повертати державі. Поряд з причинами суб'єктивного характеру згадувалися об'єктивні чинники – незначний розмір субсидій, складність оформлення документів тощо. Все це свідчить про низьку інформованість населення та невисоку ефективність Програми на сьогоднішній день.

В той же час слід відмітити, що в зв'язку з поглибленням соціально-економічної кризи, зростанням безробіття, можна очікувати збільшення кількості споживачів житлових субсидій, що викличе додаткові фінансові витрати. В цьому випадку виникає необхідність пошуку шляхів підвищення ефективності даної Програми.

Слід зауважити, що дослідження виявило цікаві факти. Майже 10% респондентів занижували оцінку матеріального становища своєї сім'ї до рівня, який дає право на одержання житлової субсидії. Можна припустити, що і в повсякденному житті ці родини не упустили шанс скористуватися послугами Програми. Тобто один з шляхів заощадження коштів на користь малозабезпечених сімей, це відсів "липових" споживачів, тих, хто реально не має на це права.

Однак, суттєвої економії від цього кроку не отримати, якщо враховувати той факт, що останні споживають ті кошти, від яких нині відмовляються вже згадані 37% респондентів. Саме тому поряд з підвищенням адресності, цільової спрямованості Програми житлових субсидій слід вживати інші заходи, які безпосередньо сприятимуть зростанню її ефективності. Серед останніх може бути залучення альтернативних джерел фінансування тощо.

Суттєвим показником ефективності функціонування Програми житлових субсидій є стан задоволеності нею населення. Дані, отримані в ході нашого дослідження по

¹ У межах дослідження, що проведено у Харківському регіоні в 1998 році, опитано 978 респондентів. Вибіркова сукупність за основними соціально-економічними, професійними, соціально-демографічними, статусними характеристиками адекватно відображає генеральну сукупність, що забезпечує репрезентативність одержаної інформації ($p=0,95$).

Харківському регіону, свідчать, що цей рівень досить низький: лише 19% респондентів задоволені Програмою, 38% не задоволені нею. Решта респондентів або не визначились з відповіддю, або не захотіли відповідати на це запитання, тобто кількість не задоволених Програмою житлових субсидій майже вдвічі більше тих, хто нею задоволений.

Незадоволеність населення розміром субсидії та процедурою її оформлення приблизно однакова, на що вказали відповідно 16% опитаних.

Аналіз рівня задоволеності різними аспектами Програми житлових субсидій з боку соціально-незахищених верств, що нею користуються, свідчить про її недосконалість. Так серед пенсіонерів незадоволені розміром субсидій 56% опитаних, серед інвалідів набагато більше – 83%, серед безробітних – 75%. Не задоволені процедурою оформлення документів на одержання останньої – 57% пенсіонерів, 75% інвалідів, 99% безробітних, тобто майже всі представники цієї категорії.

Слід звернути увагу на той факт, що серед працюючого населення, що отримують субсидії, 73% не одержують своєчасно заробітну платню. Причому 3/4 від загальної кількості складають працівники державних підприємств. Тобто трансформаційні процеси в Україні, що відбуваються без підстраховочних механізмів, відкидають за межі бідності ті верстви населення, які за нормальні умови життя, здатні були б забезпечити себе й не виступати споживачами житлових субсидій. Для цієї категорії важливішим є відродження виробництва, своєчасна виплата заробітної плати, ніж користування Програмою.

Друга категорія, що змушена користуватися житловими субсидіями – це безробітні. 81% з них намагалися шукати, але не змогли знайти роботу, або їм пропонували варіанти, що їх не задовольняли, тобто потреба у працевлаштуванні сьогодні досить висока. Держава, на жаль, виявила більшу дієспроможність у забезпеченні сімей безробітних житловими субсидіями, аніж у наданні останнім можливості працевлаштування за фахом, або перенавчання, що свідчить про низьку ефективність її політики у сфері зайнятості. Постійно зростаюче безробіття ще більше загострює цю проблему і чим далі, тим дужче навантажує, лягає тягарем на Програму житлових субсидій. Вважаємо цей шлях тупиковим.

Однак, не зважаючи на всі згадані негаразди, відмовлятися від Програми житлових субсидій було б недоцільним. Адже низький рівень задоволеності населення цим інститутом, пов'язаний з її нинішнім станом, тобто вона потребує суттєвого удосконалення як і вся система соціального захисту.

Сьогодні вже робляться деякі кроки в цьому напрямку. Поряд зі спрощенням механізму призначення допомоги малозабезпеченим сім'ям, починає діяти система аудиту заявників на одержання субсидій, тобто з'являється можливість застосування санкцій до тих, хто представляє фальсифіковану інформацію про доходи (сім'ї, установи, підприємства тощо), що дає можливість посилити цілеспрямованість Програми.

Дослідження також дозволило сформулювати деякі напрямки оптимізації Програми житлових субсидій. Необхідно суттєво поліпшити інформаційне забезпечення Програми, що буде сприяти підвищенню довіри населення до неї. Варто провадити пошук недержавних, альтернативних джерел фінансування. Слід нагадати, що бюджетні та спонсорські внески в реалізацію програм соціального захисту населення в розвинених зарубіжних країнах складають відповідно 30 і 70 відсотків. В нашій країні ці механізми ще не відпрацьовані (спонсорські внески, приватні фонди тощо).

В цілях підвищення ефективності системи субсидій слід поліпшити зворотній зв'язок, що дає можливість враховувати специфіку потреб та інтересів різних верств населення.

Це передбачає регулярне проведення моніторингових досліджень, що забезпечить можливість гармонізації інтересів держави та громадян, підвищення обґрунтованості соціальних програм, соціальної політики в цілому.

Література:

1. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 лютого 1994 р. – № 93 про перехід на нову систему плати за житло і комунальні послуги та до адресних субсидій цих витрат окремим категоріям громадян.
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1995 р. – № 89 про надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг придбання скрапленого газу та твердого палива.
3. Матеріали звіту про науково-дослідну роботу на тему “Трансформація соціальної структури українського суспільства у перехідний період та проблеми ефективності системи соціального захисту населення” – Міністерство праці та соціальної політики // НДІ з проблем соціальне незахищених верств населення. – Харків, 1998р.
4. Чому населення України має сплачувати за житло більше. // Аналітичний огляд з питань цільової соціальної допомоги в Україні – ПАДКО / Агентство США з міжнародного розвитку – Випуск №19 – Київ, 1997р., березень.
5. Матеріали семінару “Інформаційні системи даних в сфері соціального захисту” – Пуца Озерна, 20-31 жовтня 1997р.
6. Морова А.П. Социальная сфера как объект государственного регулирования. // Социология – Минск – 1998г. – № 1 – С.5-7.
7. Давыденко Л.Н., Титаренко Л.Г., Зарубежный опыт реформирования системы социальной защиты населения. // Социология – Минск – 1998г. – № 1 – С.35-40.
3. “The Economist”, 26 August 1995 year, P.23-26.

ПРОБЛЕМА МІФОЛОГІЧНОСТІ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

The author presents his own view of the artificiality of public opinion problem, its sources in sociocultural context of contemporality. Conceptual principles and specialities of public opinion manipulation that acquire new features in transitional period are laid out in the article. Separately the author stops on explication of notions: "contemporal myth", "artificiality", "mythological consciousness".

Special attention is given to the masscommunicational influence on forming of public consciousness and public opinion, modern information-communicational systems as principally new sources of social illecsions.

Ключові слова: громадська думка, масова свідомість, міфологічність, інформаційно-комунікативні системи.

У статті викладено концептуальні засади та особливості маніпулювання громадською думкою, що набувають нових обрисів в перехідний період. Окремо автор зупиняється на експлікації понять: "сучасний міф", "міфологічність", "міфологічна свідомість". Спеціальну увагу приділяється маскомунікативному впливу на формування масової свідомості та громадської думки, сучасним інформаційно-комунікативним системам як принципово новим джерелам соціальних ілюзій.

Побудова дійсно демократичної держави можлива лише за умови введення в дію механізму участі громадської думки у здійсненні політичної влади, коли ефективно працюватиме механізм зворотнього зв'язку між урядом і народом (громадською думкою) та контроль другого над першим, адже суверенітет громадської думки – аксіома відкритого суспільства. Такий двосторонній зв'язок не лише дасть змогу визначити, які проблеми громадськості є найактуальнішими на даний момент, а й одразу призведе до спроб їх вирішення та реалізації. В Україні такого зв'язку практично не існує, або ж якщо він існує, то зворотня реакція настає лише тоді, коли проблема практично досягає своєї критичної точки. Громадська думка в Україні не є такою дієвою, гнучкою і всевладною як в західних суспільствах. Вона "спить", "дрімає" залишаючи, тим самим, пануючій верхівці повну свободу владарювання. Тому будь-які спроби твердити, що громадська думка в українському суспільстві є реальною діючою силою є не що інше як міф.

Чому це так? Які причини зумовили такий стан речей? По-перше, в період тоталітарного режиму необ'єктивність або ж часткова поінформованість, подання інформації лише з однієї точки зору та заборона вільнодумства із загально прийнятих постулатів призвела до виникнення певних установок та стереотипів в свідомості людини, що в свою чергу дозволило виділити конкретний її різновид - homo sovieticus. І якщо така думка справедлива, то суть полягає в тому, що за роки соціалістичної системи сформувався особливий склад мислення, інша структура особистості, котра суттєво відрізняється від існуючої в демократичних країнах, позбутися якої важко навіть сьогодні. Так, по відношенню до радянських людей А.Яковлев відзначає наступне: "Найбільш жахливе те, що всі ми люмпени. За якістю і способом життя, по відношенню один до одного, люмпени в праці, в політиці, в духовному і матеріальному житті. Інакше і бути не може в суспільстві утримання і паразитизму. Звідси ж і ритуальна брехня, якою ми пронизані й по сьогоднішній день, - і у владі, і в опозиції" [1, с.8].

Жулковський Юрій Володимирович — здобувач кафедри соціології Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна (м.Луцьк, т.: (03322) 2-53-60)

По-друге, ситуація маніпулювання громадською думкою набуває нових обрисів в перехідний період, коли інститути тоталітарного суспільства частково або повністю зруйновані, а нові ще несформовані. Коли, з одного боку, українське суспільство ще не сформувало інститути громадянського суспільства, що перешкоджає швидкому становленню демократичного діалогу, а з другого – громадська свідомість обтяжена стереотипами минулого. Звідси і складність формування об'єктивної громадської думки на основі інформації, що отримується, адже виникає сумнів: чи можна вірити в те, що вона є істинна, і чи не є це нова брехня, якщо нас так легко могли 70-років тримати в повній омані, то чи не є це новою спробою нової брехні. Декому важко повірити, що вчорашні “злочинці”, “зрадники” і “бандюги” - сьогодні “національні герої” і навпаки. Як людська свідомість може так швидко переорієнтуватись в своїх поглядах, оцінках, думках, ціннісних орієнтаціях? Ще й по сьогоднішній день для більшості пересічних громадян це суперечливий процес, який виливається на рівні свідомості в своєрідну боротьбу думок. Саме така ситуація і є найсприятливішою, як для маніпулювання громадською думкою, так і для створення нових міфічних образів.

Якщо в розвинутих демократичних країнах існують своєрідні фактори, що сприяють обмеженню впливу владної верхівки на маніпулювання громадської думки, то в Україні, як це не прикро, таких не існує. Що це за фактори? Це перш за все існування відмінностей в думках та поглядах в середині самої владної верхівки, більше того суперництво програм різноманітних політичних угруповань, існування різноманітних спостерігаючих комісій, що в свою чергу призводить до значного обмеження можливості монопольного впливу на громадську думку. По-друге, це незалежність засобів масової інформації, що уособлюють собою четверту владу, що дозволяє їм інформувати громадськість з усіх питань та з різноманітних позицій. Це і недостатньо високе, в ряді випадків, статусне положення лідерів в очах громадської думки. Своєрідним обмеженням влади є і політична апатія, байдужість до проблем в сфері політики. І, накінець, ще одним таким фактором є відмінність в поглядах і ціннісних орієнтаціях громадян і представників органів влади.

В демократичних суспільствах різноманітність факторів, що впливають на формування громадської думки, дозволяють маніпулювати цим процесом зацікавленим особам, структурам, підпорядковувати її певним інтересам. Таке маніпулювання думками громадськості в кінцевому результаті призводить до виникнення міфологічної картини громадської думки, яка в свою чергу є нестійким, тимчасом утворенням і з плином часу або зникає або ж змінюється іншою. Адже головні стереотипи громадської думки відносно стійкі проти маніпулювання. Тому в практичній діяльності фактично не існує спроб змінити ці стереотипи, а лише розумно використати їх у своїх інтересах. Завдання полягає в тому, аби поєднати потрібний інтерес із стереотипами громадської думки. При цьому можливі і гра на упередженнях, і використання пропаганди, оскільки головне не правда, а спроможність ідеї пробитися на ринок політичних думок. В результаті такої цілеспрямованої діяльності виникає нове нестійке міфологічне утворення, завдання якого підтримати ту чи іншу ідею і не більше. Воно існує доти, доки і існує такий своєрідний міфологічний простір, утворений і підтримуваний зацікавленими в такому становищу речей особами. І це швидше не громадська думка, а громадський настій, котрий виник в процесі специфічного впливу на громадську думку, стереотипи та емоції громадськості. Тут швидше емоційний рівень бере гору над будь-якими раціональними проблесками, створюється своєрідна емоційна завіса раціонального сприйняття соціальної дійсності.

Отже, маніпулювання громадською думкою притаманне як тоталітарним, так, хоча і значно меншою мірою, демократичним суспільствам. З його допомогою створюється така ситуація, коли, використовуючи різноманітні методи навіювання, переконання, фальсифікації, формується міфологічна громадська думка, котра, фіксуючись опитуваннями та з'являючись в засобах масової інформації, допомагає

зацікавленим особам, структурам прийняти ряд необхідних політичних, економічних, соціальних тощо рішень.

Однак, джерело міфологічності громадської думки не варто шукати лише в економічних та соціально-політичних трансформаційних процесах сьогодення, у своєрідності її функціонування та розвитку в умовах соціальної дезінтеграції. Феномен “міфологічність громадської думки” присутній і у відносно стабільних суспільствах. Серед умов, що сприяють появі такого феномену є, по-перше, схильність великих груп людей до міфотворчості, як реакції на некеровану та швидкозмінну багатозначність сучасного життя, яке, як і в епоху палеоліту, починає підходити до критичних меж психологічних можливостей людини. По-друге, різноманітність факторів, що впливають на формування громадської думки, надають можливість маніпулювати цим процесом зацікавленим особам, структурам, підпорядковувати його відомчим інтересам. Так, в багатьох країнах існують спеціальні соціологічні служби, завданням яких є не лише вивчення громадської думки з точки зору її врахування при прийнятті рішень, але і маніпулювання громадською думкою, формування “необхідної” її направленості для підтримки рішень, що приймаються.

На думку Хабермаса громадська думка має різноманітні значення в залежності від того, чи вводиться вона в гру із міркувань, що політична і соціальна влада повинна підлягати громадському дискурсу, обговоренню, чи просто служить для маніпулювання в інтересах урядових або ж впливових закладів [2, с.507].

І Поряд з цим відбуваються зміни і в першопочаткових функціях громадської думки. На перших етапах частину функцій бере на себе релігія, пізніше держава, партії та рухи, а в теперішній час – преса, радіо, телебачення, тобто засоби масової інформації. Таким чином можна сказати, що громадська думка в своєму розвитку постійно трансформується, в результаті чого способи її функціонування, місце і роль в суспільстві та сутність якісно змінюються. А отже змінюються як форми, так і рівень її міфологічності.

До цього часу в науковій літературі не існує однозначних експлікацій поняття “сучасний міф”. В межах цієї методологічної позиції сучасний міф розглядається як відносно самостійна форма суспільної свідомості, або як її атрибут, як об’єктивовані колективні уявлення, архетипи, або ж як замкнута символічна форма культури, котра функціонує як суверенний духовний феномен. Його онтологічний простір зводиться то до сфери емоційно-чуттєвої, то (як не дивно) ототожнюється з ідеологією. В результаті чого, саме поняття “міф” характеризується різноплановістю і суперечністю інтерпретацій. Воно використовується для фіксації хибних уявлень, ідей, думок, концепцій, теорій. Ним позначають хибність і хибну пропаганду, громадську думку, віру, уявлення в фантастичній формі, сакралізовані або догматичні вираження соціальних звичаїв.

Міфологічна свідомість притаманна не лише стародавнім, архаїчним суспільствам, а є необхідним компонентом освоєння дійсності на будь-якому етапі його розвитку. Суспільство з міфологічною свідомістю - це не лише суспільство минулого, а міфологічна людина – це реалія і дня сьогоднішнього. “Сучасна людина, заброньована в его-свідомості, відділена від світу і вимушена “пізнавати”, тобто мимовільно конструювати приховані від неї зв’язки”[3, с.17]. Це призводить до того, що ступінь викривлення істинного образу світу в її поглядах, думках та діях є настільки вражаючою, що спроба говорити про сучасну “знаючу” людину як про неміфологічну людину позбавляється будь-якого раціонального сенсу.

Міф не зник в процесі наукового освоєння дійсності, він просто трансформувався в інші об’єктивні форми, залишившись фактом свідомості. Тому, коли ми говоримо про міфологічність суспільної свідомості, громадської думки, то, перш за все, маємо на увазі той момент, що вона є наслідком відображення в ній тієї реальності, яка існує як міф, або іншими словами, цілеспрямовано наповнена міфічними уявленнями, нормами,

цінностями, ідеалами тощо. Це світ привидів думок, який сприймається свідомістю як абсолютна істина і правдива реальність, в межах якої здійснюється життєдіяльність суб'єктів. Адже, будь-яке суспільство існує на певному підґрунті соціальної брехні, тобто на свідомому викривленні істини або свідомій абсолютизованій омані, або замовчуванні правди з певною практичною метою. Таке свідоме викривлення істини, рівно як і замовчування правди, свої джерела знаходить в соціально-політичних структурах і в конкретних історичних й життєвих ситуаціях може бути екзистенціально виправданим.

З точки зору психологічного підходу до розуміння міфологічності джерело викривленого уявлення про дійсність вбачається в особливостях людської природи, в нездатності індивіда осмислити реальність, в його бажаннях пристосуватися до дійсності з допомогою ілюзій (Ф.Ніцше, Ж.Сорель, З.Фрейд, К.Юнг). З позиції такого розуміння людської природи міфологічність оцінюється як ілюзія, котра відображає сліпі вольові пориви людей, які ставлять і добиваються тих або інших цілей, наприклад влади, визнання тощо. Але, оскільки, інстинктивні пориви завжди сліпі, то людський розум, прагнучи приховати це, надає ірраціональній поведінці видимість раціональної. В зв'язку з чим думка трактувалась як раціонально представлена, в той час як в переважній своїй більшості вона була наповнена міфологічними уявленнями про ціннісні орієнтації, владу, політику тощо. Думка націлена не на досягнення істини, а на вибір деякої ціннісної орієнтації, посередництвом якої і знаходять своє вирішення проблеми, що визріли.

Так, Ф.Ніцше виходив з того, що ілюзії є не лише неминучими в житті індивіда, а й підкреслював необхідність і потребу людини в фікціях, в яких людина знаходить своє спасіння.

Такі ілюзії масової свідомості мають своїм джерелом безпосередній досвід повсякденного життя, який неадекватно переломлюючись через індивідуальну і масову свідомість, породжує "світ привидів", зафіксованих в уявленнях, поглядах, образах, виражених в емоціях, почуттях, настроях, які здійснюють прямий вплив на вчинки, поведінку і соціальні дії людей.

Особливо роль міфу в житті індивіда посилюється в тоталітарних, посттоталітарних та в суспільствах, що переживають кризові стани. Тоталітарний політичний режим створює певні соціально-психологічні стереотипи, які глибоко укорінившись в підсвідомості людини блокують, або ж чинять фальсифікаційний вплив на процес формування громадської думки. Саме такі стереотипи панують в масовій свідомості і в період кризи в суспільстві. В державі, де дійсність не обіцяє жодної надії, складається ситуація, коли міфи стають необхідними майже всім. Маніпуляція свідомістю мас у цей час фактично не має меж і стає доступною для будь-кого. "Потребуючи підтримки, у стані кризи людина здатна захопитися, немов за рятівну соломинку, за будь-який міф, що може дати опору (або, принаймні, її ілюзію), допоможе знову знайти зміст життя та надію"[4, с.151]. Міфи виконують різномантні функції. Так, на думку Р.Мертон, вони можуть полягати і "у визначенні соціально-структурного джерела масових розчарувань і в зображенні альтернативної структури, яка не повинна призвести до розчарування гідних"[5, с.105]. В таких суспільствах влада, з одного боку, зацікавлена в поширенні міфів, а з другого – маса сама жадає їх "як своєрідного психологічного наркотику"[6, с.393].

Створення міфів є єдиний шлях не лише зберегти свою владу в таких суспільствах, приховавши реальний стан речей, а й зберегти контроль над масовою свідомістю. Це досягається двома шляхами. Сутність першого полягає в тому, що всі зусилля спрямовуються на свідомість людини. На неї впливають переконаннями, навіюваннями тощо. З іншого боку ведеться активна робота з фальсифікації самої дійсності, наповненні її привидами "об'єктивності" та "істинності". В кінцевому результаті це призводить до того, що міфологічні постулати отримують особистісну емоційну та раціональну значущість, посідають помітне місце в системі її життєвих координат, де відбувається

самоактуалізація особистості.

Індивідуальна свідомість це не лише головне джерело наукових новацій, але й потенційне джерело міфу. Про громадську думку, як думку міфологічну, мова розпочинається лише тоді, коли вона зароджується не з використанням наукового знання, не із знання істинного, об'єктивного, а коли точне знання, як таке, закінчується і формуючись думка наближається до сфери фантазії, здогадки, сумніву тощо. Міфологічність не може виникнути там, де панують доказові судження, вона завжди орієнтується на інтуїцію, стереотипне мислення, емоції, почуття, настрої. Міфологічність виступає як до кінця не раціоналізований процес мислення, котрий характеризується фантазією, присутністю конкретних образів, високою емоційною напруженістю.

З іншого боку міфологічність виступає як результат ідеальної реконструкції фактично даної реальності у відповідності з системою цінностей індивіда та тією “думкоутворюючою ситуацією”, яку він займає в процесі її вироблення. Тому його індивідуальна думка, що виникає як результат такої діяльності, буде адекватною і справедливою не взагалі, а лише відносно даної “думкоутворюючої ситуації”. Однак, може статися так, що будь-яка думка, будь-яке міркування стосовно того чи іншого явища дійсності буде справедливим не лише відносно даної “думкоутворюючої ситуації”, а й при переході до іншої. У фізиці в таких випадках говорять про інваріантні величини і співвідношення. Звідси випливає два наслідки: по-перше, висловлюючи певну думку, необхідно враховувати ту “думкоутворюючу ситуацію” в межах якої вона виникла, і, по-друге, існує клас істинних думок, справедливих для кількох “думкоутворюючих ситуацій”.

Сучасне суспільство це своєрідний “міфологічний вакуум”, в якому вивчення реальності часто підмінюється надуманими формулами і схемами, які під впливом некритичного відношення до соціальної практики посприяли виникненню цілого комплексу впливів, що деформували рух теоретичної думки. Тому під міфологічністю громадської думки також слід розуміти і феномен помилковості думки, в основі якої знаходиться факт злиття в суспільній свідомості хибної або спотвореної ідеї з достатньо чітким або конкретним чуттєво-наочним образом, котрий некритично сприймається масовою свідомістю суспільства.

В духовному житті інформаційного та постінформаційного суспільств все більшого значення набувають засоби масової інформації. Перетворившись в могутній і необмежений в часі і просторі засіб маскомунікативного впливу на формування масової свідомості та громадської думки вони в той же час стали і одним з найбільш масивних джерел її фальсифікації, маніпуляції та викривлення.

Будучи своєрідною системою підбору та інтерпретації інформації ЗМІ в залежності від її змісту, від суб'єкта впливу можуть використовувати різноманітні форми аналізу і передачі інформації, зміцнюючи тим самим переважно її емоційну сторону. А це – один з найважливіших впливів у процесі формування громадської думки. Оскільки некритичність масової свідомості пов'язана з психологічною дією віри, почуттями, емоціями, то й процес навіювання базується з врахуванням цієї обставини.

Сучасна епоха тим і відрізняється, що у вигляді інформаційно-комунікативних систем вона створила принципово-інше джерело соціальних ілюзій, а отже, в значній мірі розширила можливості формування міфосвідомості, яка, в свою чергу, значною мірою сприяє міфологізації громадської думки.

Одним з суттєвих факторів міфологізації громадської думки стало, з одного боку, наростання об'ємів інформації, а з другого – ускладнення інформаційної сітки, збільшення кількості людей, зайнятих обробленням і розповсюдженням інформації.

Ускладнення інформаційної структури призвело до того, що вона сама стала виступати як відносно-самостійне джерело міфологічної свідомості, як її генератор.

Зростання об'ємів знання, його ускладнення посприяло тому, щоб за допомогою конкретних маніпуляцій зробити інформацію максимально доступною, зрозумілою,

насиченою конкретно-чуттєвими образами, тобто подати її в такому вигляді, щоб вона здійснила вплив на почуття, емоції людей, викликало у них довіру. А це, в свою чергу, вимагає не лише максимального спрощення, але й певного міфологічного примітивізму, який набувши статусу ідеї, проникнувши в душу мас, захопивши почуття, емоції людей, трансформується в новий стан – переконання, яке функціонує в свідомості як догмат, як абсолютна істина, яка не піддається сумніву і запереченню.

Формування об'єктивної громадської думки значною мірою залежить від інформованості людей, від знання ними тих чи інших проблем. Але якщо ми “робимо думку”, не проінформували людину, не давши їй можливості самій подумати, вибрати позицію, якщо ми розрахунок робимо лише на методи переконання, то як це назвати? Отже, мова йде про те, щоб створити в суспільстві таку ситуацію, щоб громадська думка народжувалась в своїй переважній більшості на основі об'єктивного знання. Що ж це за знання?

Функціонування громадської думки відрізняється від процесу наукового пізнання. Її метою не є всебічне осягнення предмету, отримання об'єктивної істини, а використання готівкових знань про предмет для формування оцінки про нього, для вироблення схвалюючого чи засуджуючого відношення. Тому знання, які містяться в громадській думці в багато чому відрізняються як по об'єму, так і по рівню від знання, наприклад, спеціалістів в будь-якій галузі. Це такі знання, які дають можливість більш або менш аргументовано відстоювати точку зору, виражену в громадській думці. І якщо таких готівкових знань про предмет оцінки не існує, або їх рівень такий, що не відповідає потребам громадської думки для вироблення певної позиції та відношення, то вона досить часто використовує інтуїцію, уявлення, плітки, чутки тощо.

За сучасних умов на наукову обізнаність пересічного громадянина найбільший вплив здійснює те, що він прочитає на афіші в метро, почує чи побачить в засобах масової комунікації тощо. Свої “ключові поняття”, які дозволяють привести до одного знаменника відношення до предметів і явищ, сучасна людина виробляє статистичним шляхом, який докорінно відрізняється від шляху раціонального картезіанського. Без перебільшення можна стверджувати, що сучасна масова свідомість наполовину визначається засобами масової інформації.

Із зростанням об'ємів інформації та її ускладненням збільшуються і об'єми соціальної брехні та спотворення істинності знання в маскомунікативному середовищі. Цей процес здійснюється двома шляхами (соціально-політичні умови до уваги не беруться). По-перше, хибні уявлення, які визначаються як істина, попадаючи в інформаційно-комунікативну систему, стають надбанням суспільної свідомості. По-друге, об'єктивно істинне знання отримує предикат хибності з допомогою засобів масової інформації і як таке функціонує в суспільній свідомості.

В обох випадках інформаційні структури стимулюють процес міфологізації суспільної свідомості, а отже і громадської думки, яка є її проявом.

Інформаційні структури не лише повідомляють інформацію, але і виконують інтерпретативну функцію. Враховуючи той факт, що в цьому процесі, процесі розробки і розповсюдження інформації, приймає участь величезна кількість людей, то й зростає можливість помилкових трактувань. Більше того, твердження про те, що засоби масової інформації це “четверта влада”, в українському соціумі виступає як міф, бо ж, з одного боку, вони не є в своїй переважачій більшості незалежними, а, з іншого, вони не виконують повністю тієї ролі в суспільстві, яка на них покладається як на “четверту владу”.

Авторитет джерел інформації, який сприймається масовою аудиторією як гарант значимості і істинності, сприяє фетишизації самої цієї сфери. А це, в свою чергу, призводить до зникнення сумніву і критичності до інформації, котра отримується, посилюючи тим самим психологічний механізм віри. Наслідком широкого розповсюдження інформаційно-комунікативних систем стали феномени “заперечної

брехні” і “напівправди”, коли інформаційні фільтри табують конкретного роду інформацію, або просто замовчують правду. Така ситуація є сприятливим підґрунтям для виникнення різного роду пліток, чуток, на основі яких і формується громадська думка.

Отже, міфологічність в даному аспекті розгляду проблеми постає як феномен, що є наслідком не стільки неадекватного відображення дійсності, скільки результатом зображення, конструювання, моделювання, перекомбінування її елементів, перекручення смислів і значень реальних фактів і речей інформаційно-комунікативної системи у відповідності зі смисловим міфологічним простором суспільства.

Дійсність в процесі оцінки її громадською думкою залишається тією ж самою, що й в реальному житті, лише змінюється її смисл і ідея. Саме тут спостерігається відхід не від фактичності світу, а наділення речей іншим смислом, іншою ідеєю. Міфологічність постає як результат ідеальної реконструкції фактичних данностей реальності, перекодування їх смислів і значень засобами масової інформації в відповідності з соціально-політичними умовами, з одного боку, та міфологічним смисловим простором, з іншого.

Отже, одним із найбільш міцних інструментів, з точки зору створення інформаційних міфів є засоби масової інформації, особливо, телебачення. Саме воно, працюючи з “картинкою”, апелює не до раціонального мислення людини, а до її емоційної сторони. Комбінуючи монтаж, звуковий ряд, інтонації та інші прийоми, телебачення, як жоден інший вид засобів масової інформації, може створювати ефективні, комплексні інтерпретації, які можна охарактеризувати як міфи.

Таким чином, сила міфу полягає в тому, що він, становлячи собою сукупність образів, ідей, думок, дозволяє проявлятися архетипам свідомості. Апелюючи не до раціонального мислення, а до емоційної сторони, він призводить до того, що інформаційне поле формується в міфологічний за своєю суттю смисловий простір, який в свою чергу і є джерелом формування індивідуальної, а згодом і громадської думки. Виникаючи на такому ґрунті вона містить в собі неадекватні дійсності уявлення, ідеї, процеси та явища теперішнього, котрі містять в собі моменти невідповідності реальності.

Історичний огляд процесу виникнення та трансформування громадської думки від найдавніших часів до сьогодення свідчить, що однією з головних гносеологічних причин міфу є інерційність суспільної свідомості. Причому, чим масштабнішою є наукова теорія, чим глобальнішою і тривалішою є її вплив на громадську парадигму, тим відчайдушніше чинить опір громадська свідомість тріумфу нових знань, тим сильнішим є консервативний вплив наукової теорії, яка набуває всі ознаки суспільного міфу. Парадоксально, що жрецами цього міфу для суспільної свідомості виступають вчені, тобто ті, хто в очах громадської думки користується стійкою репутацією міфоборців і розтрощувачів хибних знань.

Література:

1. Яковлев А.А. Можно ли очеловечить власть? // Московские новости–1994, №58, – С.8.
2. Общественное мнение и опросы общественного мнения / Джери Д., Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collins), т.1 (А-О): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999, – С.507.
3. Зуй М.И. Социология – мифология – философия (типы сознания) // СОЦИС №12, 1996. – С.17.
4. Вовк В. Соціокультурні чинники формування масових умонастроїв в Україні // Політична думка, №1, 1998. – С.151.
5. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – К.: Абрис, 1996. – С.105.
6. Канетти Э. Человек нашего столетия. – М.: Прогресс, 1990. – С.393.

ЛЕГИТИМАЦИЯ. ПРОБЛЕМА МЕСТА

This article deals with the problem of legitimacy. The author shows the brief history of this conception, starting with M.Weber. Traditionally the problem of legitimacy is considered as the subject of political sphere of social life only. Indeed, legitimacy is the very important point of this sphere. Having considered the different approaches to this problem by M.Weber, T.Parsons, P.Bourdieu, R.Barthes, J.Habermas we arrive at a conclusion that we cannot restrict the problem of legitimacy by the political sphere only. The phenomenon of legitimacy deals with the power that takes place in every spheres of social life. It means that new approach to investigations of this problem must be proposed. This article allows noting some general points of critic of traditional approaches and to argue above mentioned necessity.

Стаття стосується проблеми легітимациї. Автор показує коротку історію цього поняття, починаючи з М.Вебера. Традиційно проблема легітимациї розглядається як така, що відноситься лише до політичної сфери соціального життя. Дійсно, легітимация є дуже важливим моментом цієї сфери. Розглянувши різні підходи до цієї проблеми М.Вебера, Т.Парсонса, П.Бурдьє, Р.Барта, Ю.Хабермаса, ми дійшли висновку, що не можна обмежувати проблему легітимациї лише політичною сферою. Феномен легітимациї стосується влади, що має місце у кожній сфері соціального життя, тому має бути висунутий новий підхід до дослідження цієї проблеми. Ця стаття дозволяє окреслити кілька основних пунктів критики традиційних підходів та аргументувати вищезгадану необхідність.

Проблема легитимации все чаще оказывается в центре внимания различного рода специалистов, при этом большинство рассмотрений проходят в классическом русле: легитимность ограничивается исключительно политической сферой. Определенные концепции позволяют поставить под сомнение достаточность такого рассмотрения, тем более, что современная ситуация общества по-видимому требует нового подхода к указанной проблеме. Указать на основные штрихи подобного подхода и является целью данной работы.

Легитимность определяется как термин, применяемый в социологии "для характеристики социального порядка, обладающего престижем, в силу которого он диктует обязательные требования и устанавливает образцы поведения" [11, с.156].

При анализе проблемы легитимации нельзя обойтись без концепции М.Вебера, концепции о типах легитимного господства, то есть такого господства, которое признано со стороны управляемых индивидов. Господство, по М.Веберу, означает шанс встретить повиновение определенному приказу.

Для М.Вебера типы господства вытекают из типов "мотивов уступчивости". Таких мотивов три и в соответствии с ними различают три чистых типа господства:

1. Легальное господство. В его основе лежит целерациональное действие. К такому типу относятся современные для М.Вебера европейские буржуазные государства. В данном случае подчиняются не личности, а законам. Причем законам подчиняются все, в том числе и управляющие.

2. Традиционное господство. Эта форма господства держится на представлении о святости традиций, старых порядков, уважении предков и т. д.

3. Харизматическое господство. Оно базируется на экстраординарности (реальной или мнимой) лидера, его способности вести за собой людей и силой своей личности,

Мусиездов Алексей Александрович — аспирант кафедры социологии Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина (т.д.: (0572) 33-79-97)

дарованной свыше, оправдывать те или иные поступки.

Наиболее интересным представляется первый тип – тип легального господства, где мотивом подчинения власти служит рациональный интерес. Государственная машина – “носитель формальной рациональности” – занимается организацией удовлетворения личных и общественных потребностей. Несмотря на рациональность такой мотивации, сам М.Вебер отмечает, что этому типу господства по сравнению с двумя другими недостает легитимности. Поэтому легальный тип господства должен быть подкреплён традицией или харизмой. Государственная безличная машина должна получить “программу” от, например, плебисцитарно избранного лидера. Эта программа есть носитель определенных ценностей, которые, как и факт всенародного избрания лидера, сообщают легальному типу господства недостающую легитимность.

Это положение вызвало бурную дискуссию среди толкователей М.Вебера. Например, И.Винкельман предположил, что М.Вебер имел в виду дополнительную легитимацию путем утверждения базовых либеральных ценностей, которые имеют не меньшую легитимирующую силу, чем ценности традиционного общества. В.Момзен, возражает И.Винкельману [6], опираясь при этом на рассуждения самого М.Вебера, который действительно основывал легальное господство на целерациональном, а не ценностнорациональном действии. Если интерпретировать эту ситуацию в концепции М.Вебера под интересующим нас углом зрения, мы получим следующее. Разумность и эффективность законного управления обществом для людей не самодостаточны, точнее не самодостаточны альтернативы политического режима. Для граждан необходимо более глубокое культурное либо личностное обоснование, чтобы вызвать их одобрение или признание.

Весьма интересный подход к проблеме легитимации демонстрирует нам Т.Парсонс. Своеобразие его концепции состоит в том, что общество он рассматривает как систему, обладающую свойствами самоорганизации и формулирует инвариантный набор функциональных проблем, решение которых обязательно, если система действительно сохраняет свои границы: проблема адаптации системы к внешним объектам, проблема целедостижения, проблема интеграции (поддержание “гармонического” бесконфликтного отношения между элементами системы) и проблема воспроизводства структуры и снятия напряжений (сохранение интернализированных и институционализированных нормативных предписаний и обеспечения следования им). Выполнение этих функций на уровне общества обеспечивают соответствующие подсистемы:

функцию адаптации – система “поведенческий организм”;

функцию целедостижения – система личности;

функцию интеграции – социальная система (она же является ядром общества как системы);

функцию воспроизводства структуры (или, что в данном случае одно и то же, поддержания образца) – система культуры.

Каждая из выделенных подсистем в свою очередь должна для своего успешного функционирования выполнить указанный набор функций, для чего в каждой из них имеются (или могут быть выделены) подсистемы еще более низкого уровня. Так, например, для социальной системы выполняют

функцию адаптации – экономическая система,

функцию целедостижения – политическая система,

функцию интеграции – система социетальной общности,

функцию поддержания образца – система социализации.

Выделение уровней можно продолжать до тех пор, пока мы не опишем конкретное социальное явление.

В данной работе наиболее важными выступают отношения социальной системы к системе культуры. Центральной функциональной потребностью этих отношений яв-

ляется легитимация нормативного порядка социальной системы, то есть обоснование правильности или неправильности тех или иных действий индивида. Концепция легитимации Т.Парсонса не предполагает приложения морали к социальным отношениям: более правильным является следование институционализированным образцам, чем отклонение от них. Непосредственным звеном, связывающим социальную и культурную систему, выступают у Т.Парсонса ценностные образцы, институционализирующие легитимацию нормативного порядка. То есть для эффективного функционирования общества как системы необходима разделяемая как можно большим числом индивидов система ценностей, при чем не важно какая именно. А легитимация в данном случае необходима для того, чтобы эту (любую) систему ценностей сделать признаваемой.

Таким образом, роль легитимации, по Т.Парсонсу, сводится к следующему: неважно, что чем оправдывается, важно, что это оправдание служит в конечном итоге поддержанию целостности и обеспечению сохранения и функционирования общества как системы.

”Когда я называю словом предмет, я утверждаю его существование. Всякое познание вытекает уже из названия” (А.Белый)

“Если ситуация определяется как реальная, то она реальна по своим последствиям” (У.Томас)

“Вопрос о легитимности возникает из самой возможности спрашивать, ставить под вопрос, из разрыва с доксой, которая воспринимает обычный порядок как сам по себе разумеющийся” (П.Бурдьё)

Особый интерес вызывает концепция П.Бурдьё, который вводит понятие символического пространства. Он пишет: “Можно изобразить социальный мир в форме многомерного пространства, построенного по принципам дифференциации и распределения, сформированных совокупностью действующих свойств в рассматриваемом универсуме, то есть свойств, способных придавать его владельцу силу и власть в этом универсуме. Агенты и группы агентов, таким образом, определяются по их *относительным позициям* в этом пространстве, каждый из них размещен в позиции и в классы, определенные по отношению к соседним позициям (то есть в определенной области данного пространства), и нельзя реально занимать две противоположные области в пространстве, даже если мысленно это возможно” [4, с.56–57].

П.Бурдьё говорит, что социальное пространство включает в себя несколько полей, и агент может занимать позиции одновременно в нескольких из них. Поле, по П.Бурдьё, – это специфическая система объективных связей между различными позициями, находящимися в альянсе или в конфликте, в конкуренции или в кооперации, определяемыми социально и в большой степени не зависящими от физического существования индивидов, которые эти позиции занимают.

При синхронном рассмотрении поля представляют собой структурированные пространства позиций, которые определяют их основные свойства. Структура поля есть состояние соотношения сил между агентами или институтами, вовлеченными в борьбу, где распределение специфического капитала, накопленного в течение предшествовавшей борьбы, управляет будущими стратегиями. Эта структура, которая представлена стратегиями, направленными на ее трансформацию, сама поставлена на карту: поле есть место борьбы, имеющее ставкой монополию легитимного насилия, которая характеризует рассматриваемое поле, то есть в итоге сохранение или изменение

распределения специфического капитала.

Другими словами, как социальное пространство, так и составляющие его поля (поле политики, поле экономики, поле журналистики, поле интеллектуальной деятельности и др.) характеризуются как место борьбы за обладание неким специфическим капиталом, причем за обладание большим количеством этого капитала по сравнению с агентами, занимающими другие позиции в данном поле.

Так полю политики, например, соответствует политический капитал, то есть своеобразный “кредит доверия” или уровень легитимности, выделенный абстрактно, безотносительно к тому или иному агенту, обладающему или не обладающему им; полю интеллектуальной деятельности – культурный капитал, ярким выражением которого является приписываемая кому-либо компетентность, и т.д. Сумма капиталов, имеющих хождение в различных полях, получила название символического капитала.

Позицию П.Бурдьё можно рассматривать в контексте так называемого “веберовского ренессанса”, тем более что его работы позволяют переосмыслить и во многом уточнить наследие М.Вебера. Так, например, М.Вебер определял легитимность как признание за кем-либо права осуществлять насилие (имея в виду здесь главным образом физическое насилие). П.Бурдьё, в свою очередь, подчеркивает, что легитимность – это признание за кем-либо права осуществлять насилие символическое. Возможность признания права и осуществления символического насилия при этом напрямую зависит от имеющегося в распоряжении агента символического капитала.

Таким образом, наше поведение, оценки, мнения зависят от той картины социальной действительности, которую мы считаем реальной, то есть иными словами: для человека существует лишь то, что он признает в качестве существующего. В итоге человек имеет некую картину мира, которая, по мнению этого человека, соответствует “действительности”. При этом основным в этой картине мира является представление о социальной структуре, поскольку именно с ней (со структурой) человек сталкивается практически постоянно, хотя бы для того, чтобы идентифицировать себя и других. Потенциально человек имеет альтернативные описания мира и социальной структуры, но признает в качестве истинной ту, которая исходит от агентов или институтов, обладающих наибольшим символическим капиталом. Таким образом, наличие у кого-либо такого капитала облачает владельца правом осуществлять символическое насилие или (как одна из форм подобного осуществления) давать названия тем или иным явлениям.

Основным институтом, имеющим право осуществлять (в том числе и, прежде всего символическое) насилие, является государство и оно, располагая этим правом, через соответствующие институты обозначает те или иные феномены социальной структуры самым называнием, наименованием, выделением их, описывает мир произвольным образом. И поскольку за государством признается такое право, то данные им названия воспринимаются некритически, описание мира воспринимается как естественное и реально существующее. При этом, располагая правом называть, “властью номинации”, государством производится навязывание определенного видения и описания мира.

Обратившись к концепции Р.Барта, также можно найти определенные моменты, относящиеся к рассматриваемой теме. Власть буржуазии представляется ему значительно более глубоким явлением, чем институты представительства и репрессии, в которых она внешне локализована, и которыми соблазнительно ограничивать сферу политического в современном западном обществе.

Буржуазия выделяется в качестве класса, проводящего определенную литературную политику. Франция, по его выражению, буквально купается в этой анонимной идеологии, на нее работает все: пресса, кино, мода, театр, спорт, разговоры о погоде, школьные диктанты и т.д. и т.п. Поэтому Р.Барт анализирует не только “политический язык” господствующего класса (лозунги, партийные программы,

грамматику предписаний и законов), но и язык повседневного употребления, который представляется носителям вневременным образованием, естественным и вечным источником возможных суждений о мире. Сила буржуазности велика и явлена не просто в каких-либо видимых знаках классового господства – власть записана в языке [1].

Только воспитанная привычка не обращать внимания на грамматическую структуру высказываний заставляет речевую деятельность выглядеть невинным проявлением коммуникации. До того как стать мыслями, политические и иные идеи уже оформлены грамматически, но их языковое выражение не безразлично тому, что с его помощью впоследствии что-то утверждают содержательно. Другими словами, язык не является простым орудием содержания, он активно это содержание производит.

Вот почему литература не может существовать в утопическом мире и вне власти, оставаясь языковым образованием, вести независимую от политического измерения жизнь. И напротив, если предположить, что язык имеет “классовую принадлежность”, то он автоматически корреспондирует эту принадлежность мышлению субъекта, являющегося носителем этого языка.

Таким образом, мы имеем еще более обширную и тотальную легитимацию, чем у П.Бурдьё, легитимацию ускользающую от внимания “жертвы”, но затрагивавшую саму форму мышления, делая его безальтернативно буржуазным.

Теория Ю.Хабермаса базируется на различии между “системой” (экономикой и государством) и “жизненным миром”. Признавая ведущую роль рациональности в функционировании, самоидентификации и легитимации системы, Ю.Хабермас говорит, что система в лице бюрократии стремится распространить свое управление не только на экономическую систему, но и на “жизненный мир”, который ранее был “частной сферой”, что ставит под угрозу само его существование. То есть осуществляется экспансия “жизненного мира” системой, посредством чего система себя легитимирует (легитимация путем функционально-бюрократических патологий). Это проявляется в следующих моментах: системно интегрируемые сферы действия проникают в “жизненный мир”. То есть те действия, которые ранее были присущи только сферам политики и экономики становятся нормой для частной и общественной сфер. Примером может служить коммерциализация искусства (шоу-бизнес), все большее распространение рекламы и т.п., а также (именно как механизм самолегитимации) навязывание гражданам ролей клиента и потребителя, утверждая их в мысли о том, что государство заботится о них, а их дело – потреблять и пользоваться предоставляемыми государством (или кем-либо иным) услугами. Тем самым подобный механизм нейтрализует возможности политического участия. Государство как бы вычленяет роль избирателя, к которой, в общем, и свелось участие в процессах политического управления, так как изменение персонального состава управляющих не ведет к принципиальным изменениям. Кроме того, государство имеет возможность устанавливать неравный доступ к информации, деформируя тем самым структуры общественной коммуникации [10]. П.Бурдьё радикализировал это положение, говоря о том, что общественное мнение не существует как таковое, а лишь задается лицами, обладающими символической властью. В условиях позднего капитализма, по мнению Ю.Хабермаса, на смену идеологиям приходит так называемое “фрагментарное сознание”, которое не позволяет индивиду сложить свои представления в целостную картину мира, а, следовательно, уменьшает его возможности вообще ориентироваться в существующей ситуации.

Основным механизмом легитимации, которым располагает государство, является институт массовой демократии и социальной защиты, которая “обменивается” на лояльность масс. Невозможность смены рыночного механизма объясняется также и тем, что государство берет средства для социальной защиты (с помощью налогов) у успешно работающих при этой системе предпринимателей (в широком смысле).

Цель данной работы заключалась в том, чтобы показать, что легитимация явля-

ется гораздо более глубоким феноменом, чем политический режим, существующий в обществе. Легитимация поддерживает и оправдывает конкретный социальный порядок. При этом, по Т.Парсонсу, не важно, что и кого оправдывает, важно, что это оправдание интегрирует общество в одну систему, повышает ее стабильность и является неременным атрибутом ее существования. То есть легитимация, взятая отдельно от объекта, предстает культурной детерминантой, необходимым условием коллективной жизни.

Легитимный политический порядок воплощает представления агентов об истине социальной действительности. В концепции М.Вебера, несмотря на привилегированное место рациональности и основы легального типа господства в качестве личного, рационального интереса, самим автором вводится оговорка о недостаточной легитимирующей силе рационального обоснования этого типа господства. И требуется некое иное, трансцендентное, иррациональное обоснование, например, традиция или харизматически окрашенное вмешательство лидера. С. Липсет, например, пришел к выводу, что в США, как и во многих странах в период формирования, власть была узаконена посредством харизмы. Легитимность у С.Липсета связывается со способностью системы формировать и поддерживать у масс убеждение, что функционирование существующих политических институтов является наилучшим.

Легитимность политической гегемонии представляет собой кредит доверия и режим наибольшего благоприятствования, полученный доминирующими агентами от доминируемых, и наделяющий первых определенными свойствами.

В условиях позднего капитализма к этому добавляются механизмы легитимации как "обмена" социальной защиты на лояльность масс, которые успешно функционируют в рамках рынка, тем самым, ставя под вопрос саму возможность смены данного политического режима (Ю.Хабермас).

Рассматриваемые здесь концепции П.Бурдьё и Р.Барта вообще отталкиваются от специфической роли языка, который, согласно тезису структурной лингвистики, определяет мышление. У П.Бурдьё название, данное какому-либо феномену, классифицирует и определяет этот феномен для социальных агентов, тем самым, помещая этого агента внутри структуры, где существующее политическое доминирование единственно возможно. По Р.Барту, сам язык является носителем буржуазной идеологии и, следовательно, он-то и гарантирует невозможность выхода субъекта из рамок буржуазного мышления даже в случае отрицания буржуазности самим этим субъектом.

Можно сослаться на позицию постмодернистов, которые не устают бороться с различными проявлениями буржуазности и тем более механизмами ее легитимации. Теоретики постмодернизма подчеркивают кризисный характер постмодерного сознания, считая, что своими корнями оно уходит в эпоху ломки естественнонаучных представлений рубежа XIX–XX вв., когда был существенно подорван авторитет как позитивного научного знания, так и рационалистически обоснованных ценностей буржуазной культурной традиции. Сама апелляция к здравому смыслу, столь типичная для критической практики идеологии Просвещения, стала рассматриваться как наследие ложного сознания буржуазной рациональности. В результате, все то, что называется европейской традицией, воспринимается постмодернистами как традиция рационалистическая, или, вернее, буржуазно-рационалистическая и тем самым в той или иной мере неприемлемая [8].

Итак, мы видим, что практически во всех приведенных концепциях легитимность выходит за пределы чисто политических структур и коренится в существовании такого таинственного феномена как власть вообще. Власть постоянно присутствует там, где есть хотя бы два человека, она пронизывает все общество, наличествуя, как считал М.Фуко, в виде "микроструктур власти". "А легитимность выступает как несводимая, необъяснимая эманация власти, оправдывающая то, что немногие выделенные агенты присваивают себе львиную долю совокупного политического капитала, маскирует для

всех, кто в нее верит (а верят те, у кого сформировался политический интерес) случайный и переходящий характер формы распределения политического капитала" [9, с.164].

Если предположить, что легитимность и вслед за ней сама власть в обществе бессубъектна, размыта и является неременным условием жизни общества (а предположить это можно уже вслед за М.Фуко, Р.Бартом и др.), то это предположение принципиально меняет контекст рассмотрения проблемы легитимности.

Во всяком случае, ограничение легитимности сферой политики представляется не только недостаточным, но и невозможным, и следует обратиться к более широкому культурному контексту рассмотрения данной проблемы.

Словарь терминов:

Власть номинации – признаваемое за кем-либо право давать названия, которые признаются истинными (П.Бурдьё).

Жизненный мир (повседневность, обыденная жизнь) – “мир в его значимости для человека, конкретно-историческая основа взаимосогласованного опыта, интересубъективной идентификации любого смысла, универсум складывающихся анонимно первоначальных очевидностей, априорных по отношению к логико-теоретическим схематизациям природы, культуры, жизни” [13, с.103] (Э.Гуссерль).

Легитимность – “термин, применяемый в социологии для характеристики социального порядка, обладающего престижем, в силу которого он диктует обязательные требования и устанавливает образцы поведения” [11, с.156] (М.Вебер).

Символическое пространство – многомерное структурированное пространство социальных позиций (П.Бурдьё).

Символический капитал – абстрактный “кредит доверия” к тому или иному располагающему им лицу или инстанции, необходимый ресурс легитимации (П.Бурдьё).

Система – здесь: термин, применяемый для обозначения управляющих инстанций (государство), а также сфер, стремящихся организовать свою деятельность на рациональных принципах (экономика) (Ю.Хабермас).

Литература:

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1994.
2. Барт Р. Мифологии. – М.: Издательство имени Сабашниковых, 1996.
3. Бурдьё П. Начала. – М.: Socio-Logos, 1994.
4. Бурдьё П. Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993.
5. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990.
6. Гайденко П.П., Давыдов Ю.Н. История и рациональность. – М.: Политиздат, 1991.
7. Громов И.А., Мацкевич А.Ю., Семенов В.А. Западная теоретическая социология. – М.: Ольга, 1996.
8. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.: Интрада, 1996.
9. Качанов Ю. Политическая топология: структурирование политической действительности. – М.: Ad Marginem, 1995.
10. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма. // “THESIS”, 1993, №2, с. 123–136.
11. Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990.
12. Современная западная философия: Словарь. – М.: Политиздат, 1991.

СОЦІОКУЛЬТУРНА І ПОЛІТИЧНА ПАРАДИГМА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

The article deals with problems of meaning, manifestations and significance of ethnicity and national idea in modern society. The attempt was done to present some theoretical approaches describing nationalism and compare positions of Russian, Ukrainian, European and American researchers.

There are many discussions in the mass media and issues at the scientific events held about national idea nowadays in Ukraine. The main notable contradiction is between "ethnic" and economical content of the national idea and between "civic" and "ethnic" nationalism.

Дається аналіз різних підходів до визначення націоналізму, що існують в західній соціології та серед представників українського націоналізму. Розглядається співвідношення націоналізму та демократії, роль національної ідеї та її втілення в пострадянських країнах. Визначений конфліктний потенціал національної ідеї, яка, за думкою автора, може виражати і стратегічні, і тактичні, і повсякденні інтереси нації.

Робиться висновок, що в сучасному суспільстві ніяка ідеологія, окрім демократичної, неспроможна виразити інтереси та цінності всіх етносів, з яких складається держава. Тобто, національна ідея повинна ґрунтуватись на громадянському, а не етнічному націоналізмі.

Ключові слова: націоналізм, типології націоналізму, нація, національна ідея, ідеологія.

Почуття, сподівання та самосвідомість нації – це головні елементи, що складають сутність націоналізму у розумінні його як вищої цінності національної держави. Поряд з цим, націоналізм має такі складові, як волю індивіда до самоідентифікації з точки зору особистого прояву, а також необхідність самовизначення нації, виражені на соціальному рівні та пріоритет або визнання того чи іншого національної суверенної держави іншими державами. Власне визнання держави у світовій співдружності залежить від лояльності влади титульної нації до інших етнічних груп, що живуть у державі. Таким є розуміння націоналізму у інтерпретації визначного американського фахівця Г.Маршалла [1]. Схоже визначення дає націоналізмові і Т.Парсонс [2]. Але воно поділяється не всіма дослідниками, що займаються питаннями формування та функціонування держав, що репрезентують поліетнічні спільноти. У соціологічній літературі, здебільшого європейській та американській, що уточнює визначення націоналізму, існує декілька підходів. Деякі з авторів поділяють його на "лівий" та "правий". Як прообраз "правого" націоналізму американець Е.Сміт пропонує зберегти формулювання Е.Дюркгейма: "нацією називають таку групу (спільноту) людей, члени якої з історичних та етнічних причин виражають бажання створити єдину державу або жити, підкорюючись єдиним законам" [3]. "Лівому" типу націоналізму відповідає теорія В.І.Леніна про те, що "буржуазний націоналізм" імперіалістичних держав Європи є підставою істинного, солідаристського пролетарського націоналізму.

Найбільш відомою є трактовка націоналізму, що традиційно походить від німецького філософа і соціолога І.Г.Гердера та "істориків германської нації" – К.Лампрехта та ін. Вона підкреслює органічну єдність та нерозривність національних

зв'язків, що свідчать про “призначення”, “місію”, дух нації, або пріоритет однієї нації перед іншими. Форма органічного (або “примордіального”, згідно визначенню англійського дослідника Р.Брубакера) була набагато більш впливовою, ніж “раціональний” націоналізм, що веде своє походження від мислителів Великої Французької революції. Віддаючи перевагу пріоритету європейських дослідників щодо оцінок націоналізму та національної ідеї як організуючої сили національної держави, Е.Сміт відрізняє “германський” та “слов'янський” націоналізм. Останній, на його думку, більш пов'язаний з “лібералістичною мобілізацією” нації та роллю інтелігенції, в той час як “германський” – з історією усього народу в цілому (volk) [3].

Розглядаючи ідею націоналізму, німецький соціолог Г.Кон розділяє націоналізм залежно від ступеню зрілості і часу виникнення. Той, що склався у Англії та Франції у період з 1600 до 1800р., є більш розвинутим, ніж “східний” тип, що виник значно пізніше. У першому випадку нація взаємозв'язана із демократичною спільністю та “народною” політикою, а національна ідея використовується для культурної підтримки існуючого ладу. В другому випадку націоналізм виник разом із рухом за створення національних держав у країнах, економічно і політично менш розвинутих, ніж європейські, і його призначення було у спробі привести політичні кордони у згоду з національними претензіями [5].

Це розгалуження, як і інші суттєві типології націоналізму, мають дескриптивну і нормативну мету: класифікуючи типи націоналізму у сучасному світі, наголошують на тому, “націоналізми” можуть бути позитивними та, навпаки, небезпечними. Західний варіант, згідно цьому, – справжній, ліберальний, демократичний, – тобто, такий, як треба, а східний – протилежний, етнічний, расистський – взагалі негативний.

Проти такого підрозділу, пов'язаного з оцінками, виступають українські націоналісти. В. Лісовий, вважаючи націоналізм ідеологією, підкреслює, що аналізуючи поняття “нація”, “національна ідея”, “націоналізм” взагалі неможливо відокремитися від оцінок; тобто не варто сперечатися про суть поняття, завданням є актуалізація цінності Нації (української, наприклад) [4]. Проте, безперечно, що відмова від аналізу такого терміну, як “націоналізм” є не тільки намаганням уникнути “схоластики”. Свідоме відокремлення від названої “схоластики” є підставою для спроб створення нових наукових дисциплін – “етнополітології”, націології тощо. Перетворення націоналізму на щось на зразок фундаментальної науки, що притаманне українському соціологічному мисленню ще з минулого сторіччя, було розкритиковане вже тоді П.Сорокіним. Він вважав, що для розгляду проблем етнічної свідомості та націоналізму завжди вистачить методів власно соціологічних. Крім того, внутрішня суперечливість, що є прямим результатом навіть зверхнього порівняння “націоналізму” та “демократії”, образно кажучи, ніде не дінеться. Цей зв'язок є, мабуть, головним у взаємодії держави та етнічних груп, що складають її структуру. Можливо просто, у рамках ідеології, “відійти” від нього, як це і робить один із керівників Організації Українських Націоналістів Вл.Старик: “Український національний рух завжди підтримає той уряд та ту форму правління (унітарну, авторитарну або навіть тоталітарну), що краще забезпечуватиме добробут української нації і стабільність цієї держави” [4]. Але те, що можливе для ідеології, здебільшого має бути неприйнятним для наукового аналізу функціонування держави як соціальної спільності. Тому, виходячи із протилежності “демократія” – “націоналізм” будується типологія громадянський (civic) та власно етнічний (ethnic). Перший тип зв'язує національність (у цьому випадку – належність до певної нації) з громадянством і визначається у політичних та юридичних термінах. Громадянство розуміється як певні права та обов'язки, що можуть бути змінені або втрачені (тобто частково залежать від волі індивіда). Концепція громадянського націоналізму має на увазі поряд з вказаним те, що можуть існувати люди взагалі “без національності”. Етнічна національність, навпаки, заснована на “біологічній необхідності” і соціальному особистому виборі. Етнічна національність зв'язана з сім'єю та вважається

спадковою характеристикою; люди народжуються з певною національністю і це визначає їхні групові та особисті інтереси, цінності та самоідентифікацію.

Згідно Л.Грінфілд [6], якщо у Франції історично склався раціональний або громадянський націоналізм, то в Росії та Германії, навпаки, етнічний. Кожний вид “націоналізму” в кожній країні проходить через свій унікальний розвиток. Для того, щоб склалась певна єдність, або була прийнята закордонна модель політичної системи, необхідні невдоволеність пануючої страти існуючим типом єдності. Тому ступінь розвитку або радикальності націоналізму залежить від ступеню задоволеності еліти своєю соціальною роллю.

Розділення на східний та західний типи націоналізму, що дають Г.Кон і Л.Грінфілд, підтримують, як вважає Г.Маршалл “численні західні та ліберальні східні дослідники, тому що це дозволяє їм розрізняти вільно обраний “політичний” націоналізм (такий, як громадянська гордість американців) та націоналізм, що базується на віковій культурній єдності (конфліктний) - у багатьох східноєвропейських країнах” [1]. Такий вибір важливий не сам по собі, а у зв’язку з формуванням державної політики та груп, що здійснюють лоббі щодо обраної стратегії національного устрою. Якщо говорити про соціальну і національну політику української держави (мається на увазі нинішній уряд), то домінуючою є орієнтація на демократичний громадянський націоналізм, але з суттєвою ідеологічною підтримкою титульної нації. Взагалі етнічний націоналізм у основі державної політики теоретично можливий, але тільки якщо держава моноетнічна, а таке дуже рідко можна зустріти у сучасному світі.

У вже згаданій статті В. Лісового є спроба поєднати поняття “громадянська” та “етнічна” нація. Він зазначає, “що національна держава спирається не просто на політичне (громадянське) суспільство, а на об’єднання громадян у політичну спільноту і тобто у політичну націю. Політична спільнота, на яку спирається національна держава, з’явилась внаслідок того, що етнічна нація стала серцевиною політичної нації... вона була серцевиною того руху, що призвів до появи національної держави; етнічна нація об’єднала у ході цього руху навколо себе національні меншини. Зрозуміло, що взаємини між серцевиною та периферією не статичні, а динамічні, але представники меншин ототожнюють себе з етнічною нацією або називають себе “двонаціоналами”. З цим висловом можна було б погодитися, якби не повне ігнорування того факту, що належність до політичної нації у ідеалі – результат особистого вибору, а не процесу навіть самої “демократичної” асиміляції. Таким чином, внутрішня єдність між західними соціологами та представниками українського націоналізму у головному не досягається. Останні посиляються на перших як на номінальний “авторитет”. Називаючи український націоналізм “здебільшого ліберальним”, українці у той же час ігнорують той помітний факт, що будь-які переваги титульної нації, навіть засновані на величезній культурній спадщині, або на якійсь іншій безперечно важливій підставі, суперечать ліберальним принципам взагалі.

Деякі закордонні автори розцінюють націоналізм (як світогляд) як форму сучасної релігії, точніше “громадянської релігії”. Інші вважають, що націоналізм стосується тільки секулярної свідомості, а з релігією його може об’єднати тільки деяка спільність функцій.

Існують також детерміністичні теорії націоналізму. Такі погляди мають англійські соціологи Ернст Гелнер та Роджер Брубакер. У своїй роботі “Нації та націоналізм” Гелнер підкреслює, що історія є зміною технологій, кожна з яких потребує особливого соціополітичного порядку, а націоналізм як політичний стиль більш всього належить до сучасної (індустріальної) технології – тому що індустріальні суспільства на відміну від аграрних потребують єдиної мови для ефективного функціонування. Згідно Гелнеру, головна роль у формуванні образу націоналізму належить не колективним ціннісним уявленням та орієнтаціям (“громадянським”) чи культурним (“соціоетнічним”), а свідомій політиці державної розбудови, що провадить національна еліта. Тобто

національні почуття і сподівання формуються перед усім у сфері середньої освіти, і мовна політика держави істотно впливає на цей процес. Політика, як процес цілеспрямованої дії, може бути відповідно асиміляторською та мономовною. При цьому в англійській мові слово “націоналізм” використовується у нейтральному змісті для визначення принципу, згідно з яким політичні та національні одиниці мають співпадати [4].

Підхід Е.Гелнера часто критикується як структурно-функціоналістський. Українські націоналісти підкреслюють перед усім те, що він не враховує фактор “єдиної історичної пам’яті”. Вона є більш значним інтегруючим фактором для національної спільноти, ніж мовна політика держави. Дослідження кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського держуніверситету, що проводилися у Південноукраїнському регіоні у 1996-97 рр. з проблеми національних відносин, підтверджують, що саме історична Батьківщина, спільність походження має, як фактор консолідації, більше значення (згідно оцінки 50,4% респондентів) порівняно із національними традиціями (47,4%) та мовою (34% від опитуваних) [7].

Згідно з теорією соціальної ідентифікації ця точка зору підтверджується тим, що людям важко не вважати себе патріотом, не відчувати лояльність до реальної або вигаданої нації, навіть коли вони спрямовані проти інших держав та націй.

В соціологічній і політологічній літературі 70-90х років, що узагальнювала досвід національних рухів 60х років, політичних перетворень у світі та на пострадянському просторі, закріпилося загальне розуміння, згідно якому люди, щоб досягнути свободи, повинні самоідентифікуватися з певною етнічною спільнотою, а розкриття потенціалу народу можливе тільки у власній національній державі. Відданість ідеям такої держави визнається домінуючою лояльністю. Поліетнічні, багатомовні держави постають перед проблемою забезпечення демократичного розвитку, гарантій прав національних меншин та успішної самореалізації всіх національних одиниць. В цьому випадку втілення національної ідеї може здійснюватися у вигляді: 1) пріоритетної для титульної нації; 2) паритетного співробітництва у випадку держави 2х націй; 3) федеративного устрою. Не є випадковістю і те, що саме демократичні перетворення є чинниками розпаду таких поліетнічних держав, як СРСР, Чехословаччина, Югославія та сепаративних тенденцій у політичних лідерів.

Світова практика розв’язання конфліктів у поліетнічних державах може мати два шляхи підтримання цілісності державної одиниці:

1. Асиміляторський – всі нетитульні національності повинні знати мову і культуру титульного етносу та максимально адаптуватися до них.

2. Плюралістичний – засновується на визнанні та реалізації культурного плюралізму, тобто громадянин поліетнічної держави повинен мати впевненість, що його інтереси як члена тієї чи іншої етнічної спільноти гарантуються та реалізуються (принцип “концесійної демократії”).

На наш погляд, національна розбудова, якщо вона здійснюється демократичним шляхом, можлива лише на основі міжетнічного компромісу, коли власне поліетнічна держава стає більш легітимною. Таким чином, питання про співвідношення націоналізму та демократії є не просто теоретичним, а й актуально-практичним.

Одною з держав пострадянського простору, що постає перед вибором першого чи другого шляхів розвитку, є Росія. Ситуація, що складається в Росії, демонструє сепаратистські настрої серед політичних еліт народів, що мешкають у федерації, враховуючи російський народ; актуальність націоналізму як ідеї, що є виразом права етносу на державність, мову, самобутність. Л.М. Дробіжева, аналізуючи характер розвитку етнонаціональних процесів у пострадянській Росії, виділяє 6 типів націоналізму:

1. Класичний етнопріоритетний націоналізм, що орієнтується на створенні національної держави;

2. Паритетний націоналізм, заснований на домінуванні ідеї державної самостійності

у рамках конфедерації або реального федералізму;

3. Економічний націоналізм – суверенітет на основі економічної самостійності;

4. Захисний, оборонний. Виникає при небезпеці втратити частину державної території;

5. Етнодискримінаційний, коли формується політика, пріоритетна для одного народу, але дискримінаційна для іншого;

6. Модернізаційний (Росія без відсталих територій) [8].

Це, на наш погляд, процесуальний бік реалізації національної ідеї. При аналізі суб'єктивних уявлень на особистісному рівні у повсякденному житті зафіксовано, що респонденти надають мале значення етнічним інтересам, за виключенням “небезпечних регіонів”, де ці інтереси зв'язані із забезпеченням повсякденного спокою. Можна вважати, що відносно низька актуалізація етнічних інтересів на особистісному рівні свідчить про процес демократизації суспільства, але значення громадянських свобод ще менше.

Згідно оцінок одеських соціологів, цінності свободи займають одне із провідних місць у ранговій шкалі цінностей (індекс +0,70 при діапазоні коливань від +1 до -1), але цінності громадянських свобод в їх суттєвому прояві “від чого” та “для чого” не вивчаються достатньо активно [7].

Проф. Масанов (АН Казахстану) підкреслює, що саме етнічна ідея заповнює свідомість “маленьких гвинтиків”, маргіналів, що не мають належних соціальних зв'язків, стає пануючою. Подібної позиції дотримується також А.Свідзинський, розвиваючи позицію українських націоналістів: саме діячам комуністичної партії та їх прибічникам вигідна ідея “народу України” замість “української нації” як пошук шляхів до відродження радянської імперії. Це також, на його думку позиція маргіналів різних національностей [8].

Розглядаючи процесуальний бік взаємодії та розбудови “нових держав” на пострадянському просторі дослідники виділяють два періоди. У першому національні рухи різних ступенів радикальності сприяли падінню радянської тоталітарної держави. Розуміння націоналізму в науковій літературі та політологічній публіцистиці в цей період були ближче до поширеного в Європі розуміння “громадянського націоналізму”. Після того, як титульні нації одержали свободу для себе, вони були не готові до того, щоб таку саму свободу надати національним меншинам. В цей період почало переважати розуміння націоналізму як політики, спрямованої на розвиток титульної нації, і пріоритети дещо змінилися. Економічна ситуація, що дедалі погіршується, є чинником радикалізації ідеологічних гасел, націоналістичних також. Українські націоналісти, що належать до УНА-УНСО, взагалі закликають відмовитися від політичного плюралізму як принципу, що суперечить цінності нації.

Досліджуючи причини цих процесів, Р.Брубакер у своїй роботі “Переосмислення націоналізму” підкреслює, що розвиток націоналізму у пострадянських державах був зв'язаний власне з характером вирішення національного питання у СРСР. Чинниками, що призводили до слабкої реалізації національної ідеї у спільноті “радянський народ” були:

1. Волонтаристичне проведення кордонів національних територій та надання етнічних назв (багато з яких зараз змінені). Цей процес стосується також і національних символів.

2. Майже повну заборону національних конфесій у межах політики відокремлення держави від церкви.

3. Паспортна реєстрація національної належності (створювала уявний “престиж” титульної нації) і “квоти” у органах влади.

Залежно від адміністративної одиниці та її назви люди за кон'юктурними підставами та з міркувань безпеки намагалися змінити свою національність. Таким чином, минуле СРСР унікальне, як і національні рухи, що зруйнували його [8]. Втілення

національного у пострадянських державах дуже суперечливе, і воно не відповідає критеріям жодної типології, прийнятої у європейській соціології. Але в національній політиці молодих держав (або у політиці націоналістичної опозиції) існують деякі спільні риси:

- проголошення унітарного “панування” над тим, що вони вважають своєю територією та культурою;
- визнання претензій національних меншин на навіть відносну незалежність “нелояльними діями” стосовно суверенної держави;
- сподівання на могутність “національної ідеї” у період нерозробленості власне національних програм розвитку.

Національна ідея постає у сучасній реальності тим “засобом масової поразки”, яке завжди намагаються опанувати різні політичні сили. Тому, мабуть, її так важко уявити “у чистому виді”, за межами партійних та ідеологічних схем. Дійсно, ідея “громадянського націоналізму” у розумінні, наприклад, комуністичної партії дуже відрізняється від тієї ж ідеї, коли вона трактується у європейській соціології та політології. Але взагалі без ідеологічної компоненти національна ідея неможлива – тоді вона існує тільки у середовищі наукової та політичної еліти. Остання, якщо вона дійсно незадоволена своєю соціальною роллю, намагається модернізувати або ще якось вдосконалити національну ідею, вдається до суперечок, а населення все це може ніяк не цікавити.

Соціальні рухи та конфлікти, внутрішньополітичні протиріччя та суперництво, боротьба партій та політичних діячів за владу, вплив на суспільство, боротьба проти іноземної агресії накладають відбиток на “етнічність”, “ідеологічність” національної ідеї, впливає на зміст, цілі, що висуваються або інтерпретуються.

Тому національна ідея далеко не завжди може грати консолідуючу роль у суспільстві. Вона сама по собі є суперечливою і має у своєму змісті розбіжності між політичним, етнічним та соціально-культурним аспектами, що може бути виражено, наприклад, у звинувачуванні протилежних політичних сил у “войовничому націоналізмі” з одного боку, та в “прагненні до влади будь-якою ціною” – з іншого. У суспільстві, політизованому більш, ніж треба, і такому, що не має розвиненої системи надійно захищених політичних інститутів, національна ідея є одним із засобів боротьби за політичний вплив та за владу. Але стаючи у руках тих чи інших політичних сил засобом боротьби за утвердження влади, вона також може перетворитися у чинник, що призведе до розпаду цієї влади. Якщо суспільство проголошує демократію, то поряд з націоналізмом титульної нації в повній мірі має право на існування також націоналізм “недержавних націй”, який є, згідно визначення О.Мостіпаки, “поєднанням ідеологічних, мовних та культурних особливостей, що забезпечують недержавній нації можливість боротьби за утвердження своєї державності”[8].

Підсумовуючи все сказане, можна підкреслити, що національна самобутність та культурні розбіжності вже самі по собі мають потенціал сепаратизму, що здійснюється не завжди парламентськими методами. Національна ідея, залежно від ступеню напруженості у суспільстві, може розколоти політичну націю на своїх та чужих, білих та червоних, титульних та нетитульних.

Експлуатація політичної парадигми національної ідеї виявляє її потенційну конфліктність, адже це є ідея суверенітету, територіальної цілісності або територіальних претензій, етноніму тим чи іншим шляхом або етнолінгвістичної чистоти мови. Національна ідея, таким чином, базується на усвідомленні потреб та інтересів нації у різних життєвих сферах. Можливо, що чим більше проблем у повсякденному житті, тим більш агресивно декларується значення національної ідеї. Здається, що вона найбільш повно може виразити і стратегічні, і тактичні, і повсякденні інтереси нації.

Розкриття змісту національної ідеї має, насамперед, бути узгоджене з соціальною та етнічною структурою суспільства та його політичною практикою. Застосування

соціологічного підходу до оцінки національної самосвідомості необхідне, тому що з великою точністю може показати неспівпадання соціально-політичних інтересів різних етнонаціональних груп, неоднозначність громадянської, етнічної та соціокультурної самоідентифікації. В українському суспільстві існує великий інтерес до побудови актуальної і справді дієвої національної ідеї – цієї теми торкаються у політичних, особливо передвиборчих дебатах, у публіцистичних дискусіях на телебаченні і в газетах, на наукових симпозиумах.

“Ефективність” національної ідеї залежить від багатьох факторів. У сучасному суспільстві ніяка ідеологія, окрім демократичної, не спроможна виразити інтереси і цінності всіх етносів, з яких складається держава. Тобто національна ідея, для задовільнення більшості, повинна ґрунтуватися на громадянському, а не на етнічному націоналізмі (у значенні, що надають йому більшість соціологів). А те, що саме така національна ідея не є “новацією” певного народу, не суттєве, як не суттєві економічні перетворення, без яких неможливе почуття гордості за свою країну – кінцева мета існування будь-якої національної ідеї, – бо дуже часто бувають перейняті у інших держав.

Національна ідея – це не тільки система цінностей, збережених народом у процесі історичного розвитку, не тільки ідеологія прогресу держави. Вона повинна реалізовуватися у таких соціальних технологіях, які б справді забезпечували реальну рівноправність і рівні можливості представників різних етносів так, щоб суспільство в цілому не відчувало напруги культурних розбіжностей.

Література:

1. Marshall G. Dictionary of Contemporary Sociology – Oxford Univ. Press, 1998.
2. Parsons T. Some theoretical considerations on the Nature and Trends of Change of Ethnicity-Ethnicity. Theory and Experience. – Harvard Univ. Press, 1972.
3. Smith Anthony D. The rise of nations - Nationalism – Cambridge Univ. Press, 1996.
4. Світогляди та ідейні засади українського націоналізму – К., 1996.
5. Kohn Hans. Western and Eastern Nationalisms – Nationalism – Cambridge Univ. Press., 1996.
6. Greenfield L. Nationalism in Europe - Nationalism – Cambridge Univ. Press., 1996.
7. Победа Н.О. Потенціал самоорганізації та раціонального вибору в розвитку етнонаціональних процесів – IV Міжнародний конгрес Україністів. Доповіді і повідомлення. Південь України. Одеса – Од., “Астропринт”, 1999.
8. Постсоветское пространство: этнополитические проблемы // Социс – № 2, – 1997.

А.А. БОГДАНОВ И “КОЛЛЕКТИВИСТСКОЕ ОБЩЕСТВО” В ЕГО УТОПИИ “КРАСНАЯ ЗВЕЗДА”

The article represents brief sketch about life and creation of the outstanding scientist A.A.Bogdanov (Malinovsky), who is the author of the famous “General organizing science” (“Tektology”).

Before creation of the “Tektology” Bogdanov wrote novel-utopia “Red Star”, in which some tektological ideas were stated and were developed later.

In the article authors try to represent “Red Star” as a sociological work and make the analysis of some Bogdanov’s ideas, which were stated in “Red Star”.

Стаття репрезентує короткий огляд життя і творчості видатного вченого О.О.Богданова (Малиновського), автора відомої “загальної організаційної науки” (“Тектології”).

Деякі тектологічні ідеї вперше були розглянуті ним в романі-утопії “Червона зірка”, а потім розвинені в більш пізніх роботах. В цій новелі автор описує суспільство майбутнього і його особливості із своїх наукових позицій.

Автори статті розглядають “Червону зірку” як тектологічну роботу і роблять аналіз деяких ідей Богданова, котрі були вперше проголошені ним в “Червоній зірці”.

Ключевые слова: утопия, организационная наука, коллективистское общество, жизненные стратегии.

Практически все те, кто получил диплом о высшем образовании в Советском Союзе, в студенческие годы на занятиях по философии штудировали монографию В.И.Ленина “Материализм и эмпириокритицизм”. Если и оставалось после этой работы в памяти что-либо, то это многократное упоминание автором фамилии А.Богданова. В.И.Ленин крайне негативно встретил его философскую работу “Эмпириомонизм” и впоследствии почти все философское творчество Богданова подвергалось Лениным критике, включая и работы, которые он не читал. Так ко второму изданию своей книги “Материализм и эмпириокритицизм” в 1920 г. Ленин написал предисловие, где были, в частности, слова: “Что касается до последних произведений А.А.Богданова, с которыми я не имел возможности ознакомиться, то помещаемая ниже статья товарища В.И.Невского дает необходимые указания. Товарищ В.И.Невский, работая не только как пропагандист, вообще, но и как деятель партийной школы в особенности, имел полную возможность убедиться в том, что под видом “пролетарской культуры” проводятся А.А.Богдановым буржуазные и реакционные воззрения” [1, с.12].

В упоминаемой работе Невского (приведена также в виде приложения к 13 тому II издания произведений В.И.Ленина) одна из основных и крупнейших теоретических работ Богданова “Тектология” или “Всеобщая организационная наука” была подвергнута грубой и безосновательной критике. Правда, Богданова пытался защитить Н.Бухарин [1, с.456], но Ленин в ответе на его записку указал, что “Тектология”, которую он, как известно не читал, это попытка Богданова возобновить старый философский спор [1, с.394].

Негативное отношение Ленина к Богданову на многие десятилетия определило глубокое забвение советской наукой наследия Богданова. Лишь на рубеже 70-х годов в

Сапна Денис Николаевич – аспирант Харьковского государственного автомобильного технического университета

Сапна Николай Николаевич – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина (т.: (0572) 45-72-37)

СССР появился ряд работ, в частности [2-5], в которых была сделана попытка объективной оценки творчества Богданова¹. Эта непродолжительная у нас оттепель в отношении к ученому была инициирована публикациями о нем за рубежом, в частности [6,7] и необходимостью установить советский приоритет на создание кибернетики, что на некоторое время ослабило идеологическую цензуру. Так была вновь открыта забытая в своем Отечестве "Тектология".

Александр Александрович Богданов (настоящая фамилия Малиновский) родился в 1873 году в г. Соколка Гродненской губернии. Учился в Тульской гимназии, в 1894 г. поступил на естественное отделение Московского университета. Но спустя год был исключен, арестован и выслан в Тулу за участие в народовольческом Союзе Северных землячеств. В Туле он, работая как пропагандист в рабочих кружках, создал цикл популярных лекций по экономике с опорой на "Капитал" Маркса. Они и легли в основу его первой книги – "Краткий курс экономической науки" (М., 1897г.). Популярность ее была огромной – к 1924г. вышло пятнадцать изданий "Краткого курса", книга была переведена на английский и несколько других языков [8]. "С осени 1895г., – писал А.Богданов в автобиографии, – часть времени проводил в Харькове, обучаясь на медицинском факультете" [8]. Харьковский университет он закончил в 1899г. и позже, в годы I Мировой войны, харьковский диплом и полученные знания пригодились Богданову – он год проработал врачом в действующей армии.

Работа Богданова в рабочих кружках способствовала эволюции его политических взглядов от народничества к социал-демократизму. Позднее он стал на сторону большевиков в их борьбе с меньшевиками, на III, IV и V съездах партии избирался членом ЦК РСДРП от большевиков. Вместе с Л.Красиным Богданов руководил боевой технической группой ЦК в Революции 1905 года, был одним из редакторов первой легальной большевистской газеты "Новая жизнь", он с В.Лениным и И.Дубровинским редактировал за границей нелегальную газету "Пролетарий", фактически центральный орган большевиков.

В 1904-1906 годах увидели свет первая, вторая и третья части книги А.Богданова "Эмпириомонизм", в 1905г. вышла книга "Из психологии общества", вызвавшие уничтожительную критику Ленина. В этих работах Богданов упорно искал и отстаивал свое философское видение окружающего мира. Было у него и свое, отличное от ленинского, представление о направлениях и характере партийной работы. Летом 1908г. Богданов возглавил возникшую в РСДРП левоопортунистскую группу отзовистов, в которую входили А.В.Луначарский, М.Н.Покровский и другие видные большевики. В декабре 1909г. Богданов и его сторонники образовали в партии фракционную группу "Вперед". Летом 1909г. он был устранен из большевистского центра (как "левый большевик"), а в январе 1910г. "объединительным" пленумом ЦК РСДРП выведен из ЦК партии [8]. Годом позже Богданов решает покончить с активной политической деятельностью и полностью посвятить себя работе над тектологией – "Всеобщей организационной наукой".

В Октябрьской революции А. Богданов участия не принимал, а в 1918 г., в сборнике "Вопросы Социализма" выступил против большевистских методов строительства социализма. Осенью 1923 г. он был арестован ГПУ по подозрению в принадлежности к группе "Рабочая правда" [10]. В 1918-1921 гг. Богданов работал профессором политической экономии 1-го МГУ; был одним из основателей Социалистической (затем Коммунистической) академии в 1918г., членом ее Президиума (1918-1926 гг.). Он выступил и как один из зачинателей НОТ – научной организации труда в СССР, развивая свои идеи, изложенные еще в 1913г. в брошюре "Между человеком и машиной". А.Богданов известен также как один из теоретиков Пролеткульта (и членом его ЦК в 1918-1920гг.), довольно массовой (до 400 тыс. членов) организации, действовавшей в

¹ Одну из них - работу [5], написанную в 1970 г., опубликовал Вісник Харківського університету.

первые годы Советской власти.

В последние годы жизни А.Богданов возглавлял основанный им в 1926 году первый в мире Институт переливания крови. Первые эксперименты в этом направлении были начаты им еще в 1923 г. Наиболее рискованные опыты Богданов, как директор института, проводил только на самом себе. Последний из них – двенадцатый эксперимент, закончился для него трагически – тяжелой болезнью и смертью 7 апреля 1928 года.

А.Богданов оставил большое научное и литературное наследие – множество книг и статей по различным областям знания – экономике, философии, социологии, политологии, медицине. Сейчас, по прошествии времени, становится явным величие его основной работы, которую он назвал тектологией (от греческого “тектон” – строитель, творец), всеобщей организационной науки. Основная ее идея состоит в том, что самые разные системы независимо от материала, из которого они созданы – все они, по Богданову в той или иной мере существуют, действуют по сходным законам. Организационная наука Богданова в этом контексте приобретает всеобщий характер и охватывает все сферы природы и общества.

В этой работе Богданов ставил задачей углубленное и систематическое исследование всеобщих законов функционирования и развития разных систем, чтобы потом применить их для решения конкретных научных и практических задач. Многие положения кибернетики и общей теории систем были предвосхищены тектологией. Несмотря на малые тиражи издания “Тектологии” и критическое отношение к ней официальной прессы в СССР эта работа в 20-е годы дала значительный импульс развитию научной мысли. В сороковые годы австрийский биолог Л.Берталанфи, которому был известен немецкий перевод работы Богданова [11], опубликовал “Общую теорию систем”, основные положения которой сходны с “Тектологией”.

Но и в наше время возможности тектологии в развитии научного познания далеко не исчерпаны. Как полагает М.Сетров, “многие общетеоретические проблемы системного подхода разработаны А.Богдановым полнее и более строго, чем в современной теории систем и кибернетике” [2].

Как известно, первый том “Тектологии” Богданова – плод многолетней работы над “организационной теорией” – увидел свет в 1913г. Но некоторые из своих представлений об оптимальной организации социальных систем в глобальных масштабах – масштабах планеты, он изложил несколько ранее – в научнофантастическом романе “Красная звезда”, где использовал ряд тектологических идей. Впервые роман был опубликован в 1908г., многократно переиздавался, переведен на французский, немецкий и еще несколько языков. Эта книга пользовалась большой популярностью у широкого круга читателей. Вместе с этим научные идеи и представления Богданова о будущем социальном устройстве планеты, изложенные в утопии “Красная звезда”, имеют самостоятельный интерес и это делает необходимым введение ее в научный оборот.

В этом романе автор представил основанное на коммунистических началах общество, которое герой, профессиональный революционер, находит на Марсе. Богданов наделяет это общество теми чертами, какие, по его мнению, может приобрести позднее в своем развитии и земное. (Не зря в одном из прижизненных переизданий книга имеет подзаголовок “О вероятных формах жизни будущего общества”). Он описал марсианскую цивилизацию, напоминающую земную, но опередившую ее в развитии на 200-300 лет. В прошлом там, так же как и на Земле, существовали и родовое, и феодальное общество, и капитализм. Но затем произошел “социалистический переворот”, имевший, правда, мирный характер. В результате на планете сформировалось общество, которое автор называет коммунистическим (определение Богданова имеет иную смысловую нагрузку, чем ту, что сложилась в мире за годы советской власти).

Позднее, во II томе “Тектологии” А.Богданов назовет такое общество коллективистским и кратко обрисует его характеристики: “полное уничтожение классов

и коллективная организация производства, переход организующих функций и как внешнего их выражения – собственности на права производства – в руки всего общества в целом; при этом каждая трудоспособная личность без различия специальности является работником наряду с другими; если же выполняет руководящую роль, то лишь по поручению коллектива и под его контролем”; работа общества – коллективна, а “господствующее отношение между работниками – товарищеское равенство”; “средствами производства пролетарий не владеет как собственностью, и никто не должен владеть ими индивидуально” [13, с.74-78].

Высокое развитие в марсианском обществе получают наука и техника. Производство ведется без загрязнения окружающей среды, марсиане научились разлагать и синтезировать все химические элементы, они изобрели космические корабли, которые движутся благодаря энергии радиоактивных материалов. Им знакомы и объемный кинематограф, и передача изображения на далекие расстояния. Подробно описывается система организации труда, воспитания детей, искусство, этика взаимоотношений и т.п.

В утопии не упоминается какой-либо центральный орган, управляющий жизнью марсианского общества. Самоорганизация и самоусовершенствование жизнедеятельности общества осуществляются многочисленным отрядом специалистов – технической интеллигенцией, стоящей во главе различных направлений практической деятельности на планете. И тогда, когда возникает какая-либо проблема, собирается совет специалистов этой отрасли и отыскивает ее решение в интересах как отрасли, так о общества в целом. Благодаря хорошо налаженному обмену информацией возможное влияние этого решения на другие отрасли будет своевременно предупреждено соответствующими специалистами. Здесь задействован описанный позднее в “Тектологии” организационный механизм, подобный механизму самоорганизации природы.

Взгляд на ведущую роль технической интеллигенции в руководстве обществом был развит Богдановым позднее и представлен уже в виде политической позиции (что и стало причиной его ареста ГПУ). В неопубликованном докладе “Общественно-научное значение новейших тенденций естествознания”, прочитанном на заседании Социалистической Академии Общественных Наук в 1923г., Богданов отмечал, что непосредственным двигателем общественного прогресса является социальная группа, названная им технической интеллигенцией – инженеры, врачи, профессора, естествоиспытатели и т.д., – “это та часть более широкой социальной группы, которую можно назвать организаторской интеллигенцией вообще. Сюда относится интеллигенция политическая, адвокатская, чиновничья, финансовая, учетная и т.д.” ... “Тенденция к монизму, целостности вообще – необходимый элемент в выработке самостоятельной идеологии какого-нибудь класса, – утверждал далее Богданов. – Меньше сознательно, больше, кажется, бессознательно, но эти тенденции означают стремление технической интеллигенции к самостоятельной организаторской роли, к захвату власти над общественным хозяйством, над общественной системой” [10].

В обществе будущего, полагает А.Богданов, будут полностью исключены социальные конфликты. Марсианское общество объединено в единый коллектив единой целью – борьбой с силами природы, борьбой за жизнь и развитие человечества. Например, марсиане отказались от сокращения рождаемости потому, что “тогда станет ослабевать вера в нашу коллективную силу, в нашу великую общую жизнь. А вместе с этой верой будет теряться и смысл жизни каждого из нас, потому что в каждом из нас, маленьких клетках живого организма, живет целое, и каждый живет этим целым” [12, с.251].

Марсиане живут долго – на планете широко практикуется переливание крови “для обновления жизни” (на закате жизни Богданов пытался осуществить эту технологию на Земле). Но вместе с этим в марсианских лечебницах есть и специальные “комнаты умирающих”, которые, как и все необходимые средства, для спокойной, безболезненной смерти, предоставляются самоубийцам по их желанию. Самоубийства очень часты у

марсиан-стариков – “когда чувство жизни слабеет и притупляется, тогда многие предпочитают не ждать естественного конца” [12, с.254]. Для коллективистского общества это представляется естественным и нормальным, так как целью жизни каждого из его членов есть деятельность во имя развития и процветания общества, и если у человека уже нет сил для активной работы, то продолжать его жизнь нецелесообразно.

Таким образом, в коллективистском обществе личность растворена полностью в общественном целом. “Человек – личность, но дело его безлично”, – гласит один из принципов этого общества. “Балласт имен прошлого, – говорят марсиане, – бесполезен для памяти человечества”. Имя каждого человека сохраняется до тех пор, пока живы те, кто жил с ним и знает его. Там принято считать, что человечеству не нужен мертвый символ личности, когда человек уже ушел из жизни. Поэтому марсиане не устанавливают памятники отдельным людям, а только в честь выдающихся событий, например, первого путешествия на Землю.

Целям общества подчинено и воспитание детей. Для них созданы особые “дома детей”, занимающие значительную и притом лучшую часть города. Дети практически вырастают вне семьи, более того, дети могут даже не знать своих родителей (хотя они могут временно поселиться в специальных помещениях вблизи своих детей). “Население” детской части города составляет около 15-20 тысяч человек – в основном это дети с воспитателями. Здесь находятся специальные помещения для жилья детей, занятий и площадки для игр. Занятия в этих домах вполне определенно направлены на формирование у детей коллективистского сознания. Индивидуализм детей (марсиане говорят о нем: “силы прошлого”), хотя и медленно, но твердо подавляется системой воспитания. Таким образом, в период формативных лет у детей формируют определенный тип жизненных стратегий, в соответствии с которыми члены общества выступают как функциональные элементы его структуры, разнообразие и деятельность которых регулируется в соответствии с необходимостью поддержания устойчивости и саморазвития социальной системы.

Опираясь на разработанные им организационные законы и принципы, А.Богданов в свои взгляды на общественные явления и процессы невольно привносил логику естественнонаучных законов. Такое видение оптимально организованного общества и представлено им в утопии “Красная звезда”, общества, которое практически вписало человека в социальный механизм, полностью подчинило личность интересам развития и жизнеобеспечения общества. Эти интересы определяют и общественную мораль. Так, например, специалистами для решения энергетических проблем Марса рассматривался проект колонизации Земли, предусматривающий полное уничтожение ее жителей (правда, разработка проекта была приостановлена, но не из соображений гуманизма, а по причинам сугубо техническим) [12, с.281-284].

Н.Бухарин в прощальном слове на гражданской панихиде А.Богданова назвал своего бывшего политического оппонента крупнейшим художником мысли, одним из самых сильных и оригинальных мыслителей своего времени, “человеком, который по энциклопедичности своих знаний занимал исключительное место не только на территории нашего Союза, но и среди крупнейших умов всех стран” [14]. И слова, которые произнес Бухарин о Богданове, не утратили своего звучания и ныне: “Экономист, социолог, биолог, математик, философ, врач, революционер, наконец автор прекрасной “Красной звезды” – это во всех отношениях исключительная фигура, выдвинутая историей нашей общественной мысли. Ошибки Богданова вряд ли когда-нибудь воскреснут. Но история, несомненно, отсеет и отберет то ценное, что было у Богданова, и отведет ему исключительное место среди бойцов революции, науки и труда. Исключительная сила его ума, бурлившая в нем, благородство его духовного облика, преданность идее заслуживают того, чтобы мы склонили перед его прахом свои знамена” [14].

Литература:

1. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.18.
2. Сетров М.И. Об общих элементах тектологии А. Богданова, кибернетики и теории систем // Уч. записки кафедр общественных наук вузов Ленинграда: Сер. "Философия". – 1967. – Вып.8. – С.48-57.
3. Поваров Г.Н. Норберт Винер и его "Кибернетика" // Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине. – М.: Советское радио, 1968. – С.24.
4. Блауберг И.В., Садовский В.И., Юдин Э.Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности. – М., 1969. – 48 с.
5. Саппа М.М., Шкода В.В. Про "загальну організаційну науку (тектологію)" Богданова О.О. // Вісник Харківського університету: Сер. "Філософія". – 1973. – N 101. – Вып.9. – С.52-60.
6. Katarbinsky T. Traktat o dobrei robote. – Warszawa, 1955. 138 с.
7. Gorelik G. Prinsipal Ideas of Bogdanov's "Tektology" // General Systems. – Vol. XX. – 1975. – P.3-13.
8. Энциклопедический словарь "Гранат". – М., 1926. – Т.41: Приложение "Деятели СССР и Октябрьской революции". – Вып.2. – Ч.1. – Стб. 30-34.
9. Плюitto П.А. Время и люди // Социологические исследования. – 1992. – N 11. – С.133-142.
10. Плюitto П.А., Богданов А.А. О несоциалистическом характере Октябрьской революции // Социологические исследования. – 1992. – N 4. – С.130-136.
11. Тахтаждян А.Л. Слово о тектологии // Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): В 2-х кн. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 2. – С.350.
12. Богданов А.А. Красная звезда // Русская литературная утопия. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С.236-296.
13. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): В 2-х кн. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1. – С.71.
14. Бухарин Н.И. Памяти товарища // Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука): В 2-х кн. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 2. – С.346.

Свеженцева Ю.А.

СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ "ДОВЕРИЕ"

The interest to a problem of trust has arisen in sociology only in 70th years of XX century. Before this time the social scientists went around this theme, not addressing direct to it. But even after a recognition of importance of this social phenomenon, after occurrence of interest to sources of trust in a society, in sociology has not appeared of precise scientific definition of this phenomenon, definition, which would open opportunities and ways of its all-round analysis. In the article the author results own definition of this concept and proves its advantages for the analysis of a phenomenon of trust.

Інтерес до проблеми довіри з'явився в соціології тільки в 70-ті роки ХХ століття. До цього часу соціальні вчені ходили як би навкруги цієї теми, безпосередньо до неї не звертаючись. Але навіть після визнання важливості цього соціального явища, після виникнення інтересу до витоків довіри в суспільстві, у соціології так і не з'явилося чіткого наукового визначення цього феномену, визначення, яке відкрило би можливості та способи його всебічного аналізу. У статті автор приводить власне визначення цього поняття та обґрунтовує його переваги для аналізу феномену довіри.

Ключевые слова: доверие, социальные отношения, социальные взаимодействия, концептуализация, определенность экспектаций.

Трудно переоценить роль доверия в общественной жизни. Вся повседневная жизнь человека пронизана доверием, осмысленным или неосознанным. Везде, где есть социальная кооперация с институционализированным разделением ролей, необходимо доверие. Когда жизнь общества достаточно стабильна, у людей намного меньше поводов задумываться о доверии. Если же в обществе происходят крупномасштабные кризисы, резкие перемены, тогда недоверие пропитывает все сферы общественной жизни, разрушая ее. Так, для современной Украины проблема доверия (или его отсутствия) является наиболее актуальной и определяющей будущее страны: доверие Президенту, Правительству, Верховной Раде, локальной законодательной и исполнительной власти, милиции, частным предпринимателям, страховым компаниям, платной или бесплатной медицине, образованию и т.д.

Общество без доверия – абсурд. В нем невозможны никакие продолжительные отношения, и каждый преследует только личный интерес, не брезгуя никакими средствами. Казалось бы, изучить причины и механизм формирования, сохранения и потери доверия – важнейшая задача социальных наук. Однако интерес к этой проблеме в социологии возник только в 70-е годы ХХ столетия. До этого времени социальные ученые как бы ходили вокруг и около этой темы, непосредственно к ней не обращаясь. Но даже после признания важности этого социального явления, после возникновения интереса к источникам доверия в обществе, в социологии так и не появилось четкого научного определения этого феномена, определения, которое открыло бы возможности и способы его всестороннего анализа. Вследствие этого к настоящему времени в социологии и психологии существует ряд научных статей и монографий, высвечивающих ту или иную сторону этого феномена в рамках какой-либо одной научной парадигмы. Результат же напоминает старую восточную сказку о пятерых слепых, желающих узнать, как выглядит слон. Тот, кто трогал ухо, решил, что слон похож на лист лотоса, кто исследовал ногу – на колонну, а тот, кто пощупал хвост – на веревку. По аналогии

Свеженцева Юлия Александровна – кандидат социологических наук, доцент кафедры прикладной социологии Университета внутренних дел (г.Харьков)

со сказкой, целостной картины изучаемого явления не смог представить ни один исследователь.

Понятие “недоверие” связано с обманом, должностными преступлениями, нарушением обязательств, неоправданными ожиданиями, нарушением общепризнанных норм, отказом от принципов справедливости и взаимности. В повседневной жизни нам знакомы ситуации, в которых мы не хотим взаимодействовать с кем-либо из-за того, что не видим резона, или в данный момент не нуждаемся в том, что сулит это взаимодействие. При этом мы можем полностью доверять потенциальному партнеру по взаимодействию. Но бывают и другие случаи, когда взаимодействие может казаться выгодным, привлекательным с разных точек зрения, но мы отказываемся от него, потому что не доверяем партнеру. В связи с этим автору кажется уместным дать такое определение: *доверие есть ощущение индивидом готовности вступить во взаимодействие с другим актором, возникающее на основе предположения о том, что партнер будет вести себя в соответствии с ожиданиями.* Такое определение, на наш взгляд, фиксирует важнейшие черты рассматриваемого феномена.

1) Доверие неспроста концептуализируется на индивидуальном уровне. Ведь оно имеет субъективную природу, т.е. возникает “в голове” индивида в результате внутренней переработки информации о себе, всем своим жизненным опыте и об окружающем мире. Потом информация о доверии может передаваться другим, объективироваться, растворяться в обществе, временами даже превращаясь в общепризнанные “истины”, например, что нельзя доверять цыганам. Субъективность природы доверия заставляет нас выбрать соответствующее направление социологического анализа от микро- к макроуровню социальной организации, т.е. изучить специфику формирования доверия на межиндивидуальном уровне, и лишь после этого рассмотреть последствия “доверия – недоверия” на уровне социальных систем и общества в целом.

2) Данное определение, с первого взгляда, сужает область доверия, рассматривая его лишь во взаимодействиях с социальным актором, индивидуальным или коллективным. В повседневной жизни мы можем доверять или нет всему, что нас окружает, как одушевленному, так и нет. Мы доверяем продукции какой-либо фирмы, доверяем информации, доверяем собаке, живущей в соседней квартире... Но при детальном рассмотрении можно понять, что почти за каждым объектом нашего доверия стоит какой-либо социальный актор. Мы не доверяем артефактам (результатам деятельности людей), если не доверяем социальному актору – их создателю (стране-изготовителю, фирме, индивиду). Мы не доверяем информации, если ее источник (социальный актор) кажется нам неубедительным, некомпетентным, манипулирующим информацией ради каких-либо своих целей. Животное также временами заслуживает нашего доверия, если поведение его предсказуемо и не таит опасности. Но оценка “доверять или нет” животному происходит также на основе прошлого опыта и информации, полученной от других. Кстати, в рамках социобиологии также рассматривается феномен доверия между животными как существами, обладающими ассоциативным запоминанием и с помощью этого умеющими предсказывать будущее развитие событий. В любом случае, мы доверяем, если считаем, что объект доверия будет таким, как мы ожидали на основе полученной информации. Таким образом, ограничивая определение только рамками социальных взаимодействий, мы практически не сужаем область человеческого доверия.

3) Доверие есть *ощущение*. Оно не всегда является *осознанием* готовности вступить во взаимодействие, результатом рациональных калькуляций выгоды, затрат и риска во взаимодействии. Мы зачастую доверяем интуитивно, не задумываясь об этом, потому что не ощущаем и никогда ранее не ощущали опасности в подобных взаимодействиях, естественных и привычных. Доверять в рамках некоторого социального пространства – природное состояние человека. Ребенок обучается доверию, накапливая информацию и расширяя это пространство благодаря взаимодействию с различными “другими”,

которые постепенно становятся привычным окружением, не таящим опасности. Осознать, что мы все же доверяли нашему привычному окружению мы легко можем тогда, когда какой-либо знакомый и не таящий опасности объект взаимодействия вдруг начинает вести себя непредсказуемо. Этот факт зачастую используется создателями фильмов ужасов и триллеров. Режиссер всегда достигает эффекта: наибольший страх вызывают не незнакомые, а привычные объекты, по каким-либо причинам начинающие "предавать своих" (детские куклы, дом, домашние животные, близкие люди и т.п.). В отношениях с незнакомыми объектами взаимодействия человек старается быть настороже, он готов к защите. Знакомое и привычное позволяет человеку расслабиться, не ждать опасности, довериться. Таким образом, ощущение доверия и его отсутствие выполняют важные функции для человека: недоверие выполняет защитную функцию, мобилизацию усилий, а доверие – релаксационную.

Недоверие, как и страх, человек ощущает. И это ощущение не исключает рационального осмысления. Трудно сказать, какая последовательность встречается чаще: осмысление, а потом ощущение, или наоборот. Возможно, человек сначала рационально взвешивает все "за" и "против" доверия, а потом приходит ощущение доверия или недоверия как констатация результата осмысления. Но возможно, что человек сначала ощущает доверие/недоверие, а потом уже начинает искать рациональное объяснение этому.

4) Определение доверия через "ощущение готовности вступить во взаимодействие" позволяет рассматривать не только реальные, но и потенциальные взаимодействия. Под потенциальным взаимодействием подразумевается готовность в случае необходимости инициировать взаимодействие с данным партнером. Потенциальные взаимодействия важны в изучении доверия не менее, чем реальные. Человек может доверять платной медицине, но в данный момент не нуждаться в медицинских услугах.

5) Определение доверия подчеркивает важность предположения о том, что партнер (объект доверия) будет вести себя в рамках ожиданий субъекта доверия. Насколько важны такие гарантии и, следовательно, доверие, для инициации взаимодействия? Социологические теории обмена утверждают, что для того, чтобы взаимодействие возникло, необходимо социальное притяжение, т. е. партнеры должны предчувствовать возможную выгоду от взаимодействия. Достаточно ли этого для начала взаимодействия? Не всегда. Необходимо все взаимодействия аналитически разделить на две категории: 1) с полной изначальной информацией о результатах социального обмена; 2) с недостаточной информацией о результате. Примером взаимодействия первого типа может служить покупка товара, качество которого можно визуально определить. Вы меняете деньги на качественный товар. Та же самая ситуация взаимодействия уже будет относиться ко второй категории, если результат взаимодействия в некоторой мере непредсказуем: взаимодействие растянуто во времени (продавец взял деньги, а товар пообещал принести через десять минут) или качество товара полностью можно определить только через время или с помощью специалиста. Взаимодействие второго типа не возможно без доверия, без гарантий того, что партнер будет вести себя в рамках ожиданий.

При детальном рассмотрении можно прийти к выводу, что большинство социальных взаимодействий относится ко второму типу. Более того, даже среди чисто экономических взаимодействий трудно найти такие, в которых доверие не играет роли. Ведь обмен "товар – деньги" предполагает доверие денежной единице (или коллективному актору – гаранту ценности этих банкнот, которые сами по себе ценности не имеют); доверие партнеру, контролируемому самой ситуацией взаимодействия (например, на рынке продавец не позволит себе забрать деньги, не отдав товар).

Определение доверия дает нам возможность отличать случаи отказа от взаимодействий из-за недоверия от тех случаев, когда индивид не видит собственной выгоды во взаимодействии. Например, если у человека ограбили дачу, он может решать,

обращаться или нет к местному участковому инспектору. Он может оценить, что потратит много времени на обращение в милицию, что вероятность раскрытия подобных краж слишком мала, и, взвесив все "за" и "против", решит не обращаться. Здесь взаимодействие не состоялось из-за отсутствия выгоды. А если человек не обращается в милицию, предполагая, что участковый инспектор может знать вора-односельчанина и покрывать его, здесь налицо факт недоверия. Здесь нет уверенности в том, что участковый будет вести себя в рамках ожиданий от человека его социальной позиции.

6) Субъективный характер предположений о поведении партнера открывает возможность для изучения неадекватных представлений о партнере, разного рода предрассудков, способствующих недоверию или, наоборот, чрезмерному доверию.

7) В определении доверия преднамеренно не уточняется, о каких ожиданиях (экспектациях) идет речь. Это дает возможность рассматривать разные типы ожиданий в зависимости от исследуемого предмета. Например, если рассматривается доверие к какой-либо социальной группе или категории, следует учитывать, используя терминологию интеракционизма, "ожидания, заложенные в сценарии" (нормативные предписания, общепринятые ролевые ожидания и т.п.). Если рассматривается доверие между людьми близкой социальной дистанции (по А.Шюцу), то здесь следует обращать внимание на "ожидания других", т.е. непосредственных участников взаимодействия. Но, какие бы ожидания не рассматривались, нужно учитывать степень их сформированности, определенности, устойчивости, распространенности, однозначности как важные факторы доверия.

Как можно заметить, важную роль в концептуализации доверия играют информация, определенность, предсказуемость, упорядоченность. Так сформулированное определение доверия открывает пути для применения не только социологии знания, но и информационно – энтропийного подхода и синергетической парадигмы для изучения данного феномена, которые ставят знак равенства между понятиями определенность, упорядоченность, информация, противопоставляя их понятиям неопределенность, хаотичность и энтропия.

Литература:

1. Richard Dawkins, *The Selfish Gene*. Oxford: Oxford University Press, 1976.

ББК 60.5
УДК 316.752

Лясота Л.И.

ПОНЯТИЕ ЦЕННОСТИ В СИСТЕМЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ЗНАНИЯ

This article is devoted to the analysis of the notion "value" as sociological category. Understanding of nature and essence of values by E.Durkheim, A.G.Zdravomislov was discussed. Author presents ideas of W.L.Cobb about sociological roles of values. Classification and method of studying values by M.Rockich are also presented. Two main ways of analyzing of the system of values in sociological tradition were determined.

Стаття присвячена поняттю "цінність" у категоріальній системі соціологічного знання. Проаналізоване розуміння сутності та природи цінностей з точки зору Е.Дюркгейма, О.Г.Здравомислова. Розглянуто уявлення Уільяма Л.Кольба про соціологічну роль цінностей. Представлена класифікація та метод вивчення цінностей М.Рокіча. Стаття включає два основних підходи до вивчення системи цінностей в історії світової соціологічної думки.

Ключевые слова: ценность, ценностные представления, терминальные ценности, инструментальные ценности.

Понятие ценности – одно из фундаментальных понятий социологии и других социальных наук. Им широко пользуются философы, политологи, культурологи, психологи, этнографы, историки, правоведы, представители других отраслей общественнознания, вкладывающие в него свой, как правило, особый смысл, отражающий и подчеркивающий те или иные стороны этого сложнейшего социального явления. Абстрагируясь от многочисленных споров, дискуссий о происхождении и природе ценностей, отметим, что социологический подход к этой проблеме направлен на выяснение роли ценностей как связующего звена между поведением личности, социальных групп и общества в целом. В социологический категориальный аппарат это понятие вошло благодаря исследованиям социальных систем Э.Дюркгеймом и М.Вебером. Сам Дюркгейм, правда, весьма редко использовал слово "ценность"; по сути, для него оно обозначало категорию "коллективного сознания" (consciousness collective). "Коллективное сознание" по Дюркгейму, является системой убеждений и нормативно функционирующих принципов, то есть системой ценностей. Эта система ценностей может быть различной по характеру: она может, например, подчеркивать интересы индивида или коллектива, но во всех случаях остается нормативной [1].

В своем труде "Изменение значения ценностей в современной социологической теории" ("The Changing Prominence of Values in Modern Sociological Theory") Уильям Л.Кольб рассматривает социологическую роль ценности, выделяя несколько аспектов этого понятия: ориентационную роль ценности, ее нормативный характер, интегративную функцию, ее взаимосвязь с интересами [2, с.124].

Развивая положения У.Кольба, можно отметить, что важным для понимания сущности и природы ценностей является теоретический анализ соотношенности потребностей, интересов и ценностей, проведенный А.Г.Здравомысловым. Он исследует ценности как продукты интересов, потребностей, как их когнитивную репрезентацию, включая как индивидуальные, так и социальные, организационные потребности и интересы [3].

В научной литературе имеют место различные классификации ценностей исходя из их объективной и субъективной значимости, целей, задач, направленности, влияния. Это связано с тем, что ценностей как фактов социальной реальности существует много и исследовать их единичные проявления представляется неразрешимой задачей. Поэтому встает необходимость в систематизации и типологизации ценностей.

Прежде всего, кратко обозначим самую общую характеристику основных типов рассмотрения ценностей. В истории социологической мысли отчетливо заметны два различных подхода к изучению данного явления.

В ряде работ анализ начинается с рассмотрения системы ценностей в качестве глобального культурного контекста реализации жизненных проектов индивидов [4]. Предпринимаются попытки развести различные смыслы и значения термина "ценность". При этом выделяются ценности базовые и операциональные, внешние и усвоенные. Существенной особенностью данного подхода является понимание значимости выбора поведения (среди доступных) и желательных результатов действия.

Есть и обратный подход (характерный для социально-психологической аналитики): анализируя конкретное поведение, определить стоящие за ним установки. Ценности при таком подходе рассматриваются как метаустановки [5]. При работе с эмпирическими данными второй подход представляется более продуктивным. Результатом массового опроса, доступным для дальнейшей обработки, является совокупность актов вербального поведения - "мнений". Анализируя взаимосвязи между наблюдаемыми фактами, можно выявить, выражением каких установок они являются и какие ценности (или метаустановки) стоят за ними.

Необходимо также отметить, что понятие "ценности" часто определяют через понятие "значение". Между тем ближайшим понятийным аналогом "ценности" являются не "значение", а "значимость". На различие этих последних понятий четко указывается в толковых словарях: "значение" – это: 1) смысл, содержание; 2) важность, значительность; "Значимость" – это: 1) важность, значительность; 2) смысл, содержание.

Очевидно, из этих основных (1), а не добавочных (2) значений и нужно исходить в проведении различия данных понятий.

Можно, конечно, использовать понятие значения, что нередко и делается, в смысле "значимости", отождествляя тем самым "значение" с "ценностью", но подобное употребление, будучи закрепленным концептуально, способно вносить термино-логическую путаницу при обсуждении двух относительно самостоятельных проблем науки – проблемы значения (область преимущественно лингвистики, семиотики) и проблемы ценности (область преимущественно социологии и аксиологии).

Различие понятий "значения" (смысла) и "ценности" (значимости) можно проиллюстрировать на примере семантики выражения "смысл человеческой жизни" или, что одно и то же "значение человеческой жизни". Более точная реконструкция данного выражения показывает, что речь идет о "ценности человеческой жизни". Задавая вопрос о "значении человеческой жизни", мы спрашиваем не просто о смысле самого вопроса или определенного ответа на него. И отвечая на вопрос, например, таким образом, что смысл жизни человека состоит в сохранении своего человеческого достоинства или в служении людям, Отечеству, мы опять-таки не просто говорим о том, какой смысл мы вкладываем в выражение "сохранения человеческого достоинства" и пр. А ведем речь о том, в чем состоит действительная ценность жизни, нашего бытия, что реально является, может или должно быть движущей и направляющей силой человеческой жизни, к чему человек обязан

стремиться, что почитать за высшую цель или идеал в их качестве самодостаточной ценности.

Ценностные представления воспринимаются индивидами в качестве целей и средств. М.Рокич в своей работе "Природа человеческих ценностей" ("The nature of human values") обосновал разделение ценностей на два соответствующих класса в связи с изучением ценностей как регулятивных механизмов поведения. Он определяет ценности как "абстрактные идеи, положительные или отрицательные, не связанные с определенным актом или ситуацией, выражающие человеческие убеждения о типах поведения и предпочтительных целях" [6].

Исследователь исходил из того, что:

1. общее число значимых и мотивирующих ценностей у человека невелико;
2. в основном все люди обладают похожими ценностями, но в разной значимости для каждого;
3. все ценности организованы в системы;
4. истоки человеческих ценностей прослеживаются в культуре, обществе, социальных институтах;
5. ценности оказывают влияние на многие феномены, являясь предметом многих наук.

Терминальные ценности действуют на протяжении всей жизни индивида и являются своеобразными базовыми онтологическими ориентирами. В состав терминальных ценностей входят как "дальние", так и "близкие" цели и идеалы. М.Рокич подразделяет терминальные ценности на два вида: индивидуальные и общественные. Так цель "жить в мире и спокойствии" есть в большей мере индивидуальная ценность, а "мир во всем мире", "братство" относятся к общественным понятиям.

Инструментальные ценности сопряжены с методами и различными конкретизированными, бытовыми модификантами и вариантами терминальных. Ценности у многих индивидов, групп, обществ одинаковые, но различаются многообразием средств их достижения, которые, в свою очередь, так же являются ценностями. Инструментальные ценности можно обозначить как поведенческие. Рокич подразделяет их на ценности морали и ценности компетентности.

Между двумя классами ценностей существует функциональная зависимость. Среди терминальных ценностей исследователь выделил две подсистемы, внутри инструментальных – также имеется подразделение на два подкласса. Причем каждый подтип коррелирует между собой. Говоря о взаимоотношениях между терминальными и инструментальными ценностями, необходимо отметить их относительный характер, зачастую они меняются местами. На определенное время дальняя цель как бы затмевается, уступая место инструментальным механизмам ее достижения, которые в этот момент становятся терминальными. Но в целом, ценности-цели более стабильны, по сравнению с ценностями-средствами и более единодушно разделяются индивидами. В инструментальных же понятиях прослеживается заметная индивидуализация и большая неопределенность ценностных структур.

Совокупность ценностных представлений, усвоенных и принятых личностью, лежит в основе того, что она вокруг себя и в самой себе считает себя нужным, необходимым, того, к чему она стремится в своем поведении. Иерархически организованные представления о ценностях, лежат в основе решений, принимаемых личностью в многочисленных ситуациях социального выбора, активно участвуют в формировании внутренней программы ее действий, как в повседневных, так и в критических ситуациях жизни, "встраивают" индивида определенным образом в общественную жизнь.

Литература:

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Методы социологии. – М.: Наука, 1991. – 573 с.
2. Витань И. Общество. Культура. Социология. – М., 1984. – С124.
3. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности.- М.: Политиздат, 1986.
4. Adler F. The value concept in sociology.//Americal journal of sociology, 1956, №2, P.272-279; Catton W.R. A theory of value // American Sociological Review, 1959, №24, P.310-317; Kluckhohn C. Values and value-orientations in the theory of action: an exploration in difinition and classification // Toward a general theory of action./ eds. T.Parsons, E.Shils/Cambridge,1951,P.388-433; Morris C.Axiology as the Science of Preferential Behavior. //Values: A Cooperative Inquiry (ed. Ray Lepley).-N.-Y., 1949.
5. Measures of Social Psychological Attitudes (eds. I.P.Robinson, Ph.R.Shaver).Ann Arbor,1985.
6. Rokeach M. The nature of human values. – N.-Y.-London,1973, P.5.

Чернявская О.В.

СОЦИАЛЬНАЯ НАПРЯЖЕННОСТЬ И ДИНАМИКА СОЦИАЛЬНОГО КОНФЛИКТА

In this paper the author considers the actual for Ukraine today social phenomenon – social tension, its role in dynamics of social conflict. Social tension being social-political phenomenon is not only separate stage of social conflict, but “takes part” in its stage by stage development. Because specificity of this social phenomenon and process are “opened” in dynamics of social conflict too. However it is impossible to speak about concurrence dynamic structure of these two social phenomena, speech goes sooner about their correlation that is considered.

У даній статті автор звертається до актуального сьогодні для України соціального феномену – соціальної напруженості, – обговорюється її роль у динаміці соціального конфлікту. Соціальна напруженість, будучи соціально-політичним феноменом, є не тільки окремим етапом соціального конфлікту, але і “бере участь” у його поетапному розвитку. Тому специфічність даного соціального явища і процесу розкривається також й у динаміці соціального конфлікту. Однак не можна говорити про отождествлення динамічної структури цих двох соціальних феноменів, йдеться скоріше про їхнє співвіднесення, що і розглядається в статті.

Ключевые слова: социальная напряженность, социальный конфликт, динамика социальная конфликта.

Становление новых социальных отношений в Украине и других странах СНГ, в частности, складывается через множество конфликтов, которые развиваются на всех основных уровнях социальной организации. Рост конфликтности в рамках всеобщей модернизации и глобализации социальных процессов и отношений — общемировая тенденция 90-х в целом. Поэтому в последнее время исследованиям конфликтов (на всех уровнях социальной жизни), различных их аспектов уделяется особенно большое внимание. В данной статье обратимся к не менее актуальному сегодня для Украины социальному феномену - социальной напряженности (далее СН), остановимся подробнее на ее роли в динамике социального конфликта (далее СК).

В современной социологии конфликта четко сформировались две тенденции в понимании СН: 1) СН не выделяется исследователями как отдельное социальное явление, а рассматривается в рамках всего сложнейшего мультикомплекса – “конфликт” (Дарендорф, Анцупов, Здравомыслов, Желтухин, Платонов, Тихонов и др.), 2) СН – изучается как самостоятельный процесс, предшествующий конфликту, как этап в процессе его развития (Парсонс, Смелзер, Зеркин, Осипов, Самарин, Бандурка, Кукунов и др.). Представляется, что право на существование имеет и попытка синтеза этих двух основных подходов.

Напряжение, в целом, – это состояние системы, возникающее вследствие нарушения ее равновесия, прежнего относительно стабильного состояния. Социальные изменения, которые можно рассматривать и как любые изменения характеристик наблюдаемого социального объекта, неизбежно вызывают нарушения социального равновесия и, соответственно, СН, так как преемственность в общественном процессе, – как справедливо отмечает Зеркин [5], – обеспечивается единством (гармонией, согласием, интеграцией), а переход от одного состояния к другому – борьбой, конфликтами.

СН – особое состояние, в основе которого лежит чувство социальной неудовлетворенности индивидов, социальных групп, социальных общностей, возникающее как результат: 1) несоответствия, рассогласования интересов, ценностей, потребностей различных социальных субъектов; 2) противоречия между потребностями, интересами, социальными ожиданиями отдельных индивидов, социальных групп, общностей и мерой и возможностями их фактического удовлетворения. Это состояние нередко связано с отсутствием или неэффективностью механизма выявления и реализации подобных рассогласований и противоречий.

Являясь этапом в становлении и развитии социального конфликта, СН – не просто социальное явление, но процесс со всеми его атрибутами: она имеет собственный механизм возникновения, объективные и субъективные составляющие в системе факторов и условий, ее порождающих, общие предпосылки, признаки и причины возникновения, стадии, формы и уровни проявления, действующие в каждом конкретном сочетании обстоятельств места и времени (подробное рассмотрение всех перечисленных выше параметров не входит в задачу данной статьи).

Необходимо обратить особое внимание на тот факт, что возникая, СН далеко не всегда и не мгновенно перерастает в конфликт либо в конфликтную ситуацию. В связи с этим, становление и развитие СН приобретает особое значение и является одной из важных социальных проблем, так как в его рамках существует возможность не только максимально эффективного прогнозирования и управления социальным конфликтом, но и выявление факторов снижения конфликтогенной активности, способной любой элемент социальной неудовлетворенности превратить в открытый социальный конфликт.

Вместе с тем, сегодня довольно часто, в силу наложения разных факторов и причин, этого не удается сделать. Множественность СК в современном украинском социуме тому подтверждение. Борьба, являясь неотъемлемой частью социального конфликта, требует и создает напряжение. Следовательно, СН не только является этапом СК, но и “принимает участие” в поэтапном развитии СК. Поэтому, особое значение в понимании СН имеет рассмотрение ее роли в динамике СК, динамики самого процесса СН.

Для соотнесения СН и динамики СК необходимо, на наш взгляд, отметить следующее. СН, как и СК, не может вызревать без социальных противоречий, но существование противоречий в обществе не означает неизбежность возникновения СН в общественных отношениях. Возникновение напряженности свидетельствует об определенном уровне: 1) осознания субъектами назревшего противоречия или противоречий и потребности их разрешения; 2) понимания несоответствия сложившегося положения их интересам, потребностям.

Вместе с тем противоречия и их осознание в форме *определенных различий* между субъектами социальных отношений не всегда ведут к конфликту. Для превращения противоречий в конфликт, необходимо четкое осознание противоположности интересов и соответствующая мотивация поведения. Пока противоположность не осознана до конца, конфликт, как считает А.Гидденс, не наступает. Это достигается путем “накопления” неудовлетворенности. Именно неудовлетворенность представляет собой феномен, в пространстве которого происходит трансформация объективного противоречия в процесс его осознания социальными субъектами. Неудовлетворенность – своеобразная точка отсчета, с которой этот процесс берет свое начало. Тогда как конфликт понимается как определенный завершающий этап усиления неудовлетворенности различных социальных субъектов. Конфликт – всегда следствие напряженности. В наиболее явной форме он возникает в условиях, когда отсутствовали попытки преодолеть напряженность или когда исчерпаны способы прекращения ее развития.

СН проходит несколько этапов становления и развития. Конфликт также имеет свою динамику (ряд периодов и этапов), в ходе которой он возникает, развивается и

завершается. Наиболее типичное представление о динамике СН и СК сводится к трем стадиям: латентной, открытой и вновь латентной. Четких границ, временных рамок стадий СН, а также периодов и этапов СК, определить невозможно: они могут иметь различную продолжительность, некоторые из них могут вообще отсутствовать. Следует учитывать особенности данных процессов, в частности, их вероятностный характер, условия протекания, особенности сторон-участников и т.п. Однако нельзя говорить о совпадении стадий СК и СН, речь идет скорее об их соотношении.

Говоря о роли СН в динамике социального конфликта, в целом, можно отметить следующее:

1. Становление и развитие СН является *этапом в динамике* социального конфликта. В основе этого процесса лежит рост неудовлетворенности социальных субъектов. Возникая первоначально как результат субъектно-объектных отношений, неудовлетворенность трансформируется в субъектно-субъектные отношения. В процессе становления последних, выявления и идентификации контрагентов отношений неудовлетворенности как реальных или потенциальных виновников определенного дефицита ресурсов, власти, авторитета и т.п. происходит нарастание СН и вызревание условий СК. Развитие противоречия из латентного отношения в явное, субъектное взаимодействие противоположностей, осознание его носителями, - это и есть процесс возникновения конфликта.

2. С СН начинается любой конфликт, ею он и завершается, что отнюдь не означает, что СН исчезает абсолютно. Можно говорить лишь о том, что она "возвращается" в границы (диапазон), в котором данная социальная система сохраняет свое равновесие. При этом следует заметить:

- "в реальном движении социальных отношений в конфликте действительно наблюдается постоянный рост напряжения, интенсивности, эмоциональности, который доходя до определенной точки, как бы замирает в статическом состоянии, после которого начинается некоторый спад, снижение напряженности социальных отношений"[4, с.58].

- градация в анализе конфликтности одновременно фиксирует и уровень напряженности. "Понимание, в какой стадии находится конфликт, уже есть способ замера и оценки ее напряженности"[2, с.110]. При этом, в целом, ход и развитие СК зависит от СН. Схематично это можно представить так: уровень СН (уровень неудовлетворенности социальных субъектов) - стадия СН - этап (период) СК. Завершение СК (формы, методы, границы, время и т.д.) также связаны с СН. Здесь возможны следующие варианты:

- полное разрешение противоречия (противоречий), удовлетворение потребностей, интересов и т.д. всех участников СК → нижняя граница СН (ее относительное отсутствие) → разрешение СК;
- частичное разрешение противоречия (противоречий), неудовлетворенности временное снижение СН, широкое распространение получают "латентные" ее формы → переход СК в латентный период с большой вероятностью возникновения в любой момент нового СК при наличии нового инцидента;
- затягивание решения проблем → СН нарастает, достигает своего пика → СК развивается стихийно, обостряется, агрегируется с другими конфликтами и может в результате полностью разрушить систему;
- подавление неудовлетворенности → непредсказуемый резкий всплеск СН → усугубление, интенсификация СК, полная неконтролируемость ситуации, коллапс системы.

– вполне допустимо рассматривать *каждый этап конфликта* в виде витка спирали,

3. Реальный конфликт представляет собой социально-психологический процесс. Конфликтные отношения характеризуются доминированием субъективного фактора. Субъективные причины и условия – главенствующая составляющая детерминации конфликта (на это обращается внимание, в частности, и в западной конфликтологии, где в большинстве своем превалирует концепция субъективной природы конфликта). В этом контексте СН, как особое состояние социальных субъектов, являясь прежде всего социально- психологической характеристикой социума, оказывает побудительно-регуляционное воздействие на конфликтное действие и поведение субъектов конфликта, т.е. тем самым на сам процесс конфликта, его динамику.

4. Углубление конфликта рождает больше деструктивных явлений, чем конструктивных. Чтобы предупредить такой ход развития, необходимо управлять конфликтным процессом, т.е. удерживать его в рамках конструктивного влияния на общество. Регулирование конфликтной активности сторон является единственной формой рационального воздействия на динамику СК. Оно возможно на всех этапах процесса развития СК, однако с каждым последующим этапом это становится труднее и носит все более стихийный характер. Поэтому этап становления и развития СН является самым оптимальным и наиболее эффективным в плане воздействия на последующее развитие СК.

5 СН в обществе является сложным интегративным феноменом, в связи с чем ее интерпретация только как предвестника конфликтов является не вполне корректной. Действительно, появление социальной напряженности свидетельствует о том, что, – как образно отметил Д.Зеркин, – “конфликт стучится в дверь”[5, с.99], но в то же время не вызывает сомнений и то, что *возникая* “когда кризисные явления еще не проявляются в предельно обнаженном виде, когда отсутствует отчетливо осознаваемое противостояние по линии “мы-они”, СН “исчезает” лишь тогда, когда кризис разрешен или конфликт исчерпан”[7, с.8].

Таким образом, специфика СН как социального феномена и процесса раскрывается прежде всего в динамике социального конфликта. А ее роль в развитии СК, и тем самым в сохранении социальной стабильности, делает СН достаточно интересным и актуальным объектом социологического анализа особенно в контексте происходящих в Украине и других постсоциалистических странах коренных социальных изменений.

Литература:

1. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – М “ЮНИТИ”, 1999. С.264.
2. Гостев А.А. и др. На путях становления отечественной конфликтологии // Психологический журнал. 1996.Т.17 №2. С.110.
3. Желтухин Ф.И. Социологическая концепция конфликта // СОЦИС 1994, №4, С.140–144.
4. Запрудский Ю.Г. Внутренний конфликт // СОЦИС 1993, №7, С.51-58.
5. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии. -Ростов-на-Дону “ФЕНИКС”, 1998.
6. Рукавишников В.О. Социально-политическая ситуация и общественное мнение // Социологические исследования, 1992, №11, С.47-57.
7. Рукавишников В.О. Социальная напряжённость // Диалог, 1990, С.8-12.
8. Сперанский В.И. Конфликт: Сущность и особенности его проявления // Социально-политический журнал, 1995, №3, С.155.

ББК 60.7

УДК 316.334.2:331.584(477)+314

Кабачная О.В., Ковальчук Е.П., Николаевский В.Н.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В УКРАИНЕ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННЫЕ МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ

This article presents analysis of correlations between economic factors and migration processes in contemporary Ukraine. Peculiarities of economic development of regions, situation in financial sphere, transformations in structure of labor market are considered as factors of migration behavior, forms and directions of migration.

Стаття включає аналіз взаємозв'язку економічних факторів та міграційних процесів в Україні. Автори розглядають регіональні особливості економічного розвитку, зміни в структурі зайнятості населення, ситуацію в фінансовій сфері як фактори, які є причиною міграційної поведінки та визначають соціально-демографічну структуру мігрантів, направленість міграційних потоків.

Ключевые слова: миграционные процессы, экономическая ситуация, трудовая миграция, региональные особенности.

Миграция представляет собой естественный процесс движения населения, но масштабы и направления миграционных потоков являются своеобразным индикатором уровня стабильности общественного развития. В качестве причин миграционных процессов могут выступать экономические, политические, национально-этнические, экологические, религиозные факторы. На постсоветском пространстве причинами изменения характера, направленности, объема миграционных потоков явились:

- во-первых, события, связанные с распадом Советского Союза, повлекшие за собой разъезд бывших граждан Советского Союза по своим “национальным квартирам”: например, в 1990г. было отмечено снижение числа украинцев, выезжающих в другие республики, и увеличение числа мигрантов-украинцев, возвращающихся в Украину. По данным статистики, в 1990 г. 77% (150,8 тыс. чел.) миграционного прироста городского населения нашей страны обеспечили украинцы [12];

- во-вторых, события на Кавказе и в Средней Азии: межнациональные конфликты и гражданские войны в этих регионах вызвали обвальную миграцию русскоязычного населения, в том числе украинцев;

- в-третьих, образование на территории бывшего Советского Союза независимых государств привело к изменению административных границ, разрыву народнохозяйственных связей, вызвало целый ряд проблем экономического характера.

Экономические факторы в настоящее время являются ведущими в принятии решения о миграции и направлении выезда. Примером могут служить активизация процессов миграционного обмена между Украиной и Россией.

Анализ направлений миграционных потоков населения за период с 1990 по 1999

Кабачная Ольга Владимировна – преподаватель кафедры прикладной социологии Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина (т.:(0572) 45-72-37)

Ковальчук Елена Павловна – преподаватель кафедры методики и техники КСИ Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина (т.:(0572) 45-75-55)

Николаевский Валерий Николаевич – кандидат философских наук, доцент кафедры прикладной социологии, декан социологического факультета Харьковского национального университета им.В.Н.Каразина (т.:(0572) 45-73-68, e-mail: sociology@univer.kharkov.ua)

годы свидетельствует о приоритете выезда населения Украины в Российскую Федерацию. Причем, наибольшее сальдо миграции в Россию было отмечено в 1996 году и составило: – 8652 человек, для сравнения в том же году сальдо миграции для Белоруссии: – 3128 человек [12]. Здесь прослеживается четкая связь с характером экономической ситуации: в России по сравнению с Украиной в последние годы наметилась тенденция стабилизации. Так, в этой стране в 1995г. на фоне некоторого общего падения производства (3%) в ряде отраслей наблюдалось увеличение выпуска продукции (например, в жилищном строительстве рост достиг 13%), увеличился объем иностранных инвестиций (в 1995 году он составил 2млрд. долларов США), уменьшилась доля неплатежей предприятий работникам. За январь – октябрь 1999г. объем промышленной продукции России увеличился на 7,5% по сравнению с соответствующим периодом прошлого года. Столь высоких темпов развития промышленности не наблюдалось как минимум за последние двадцать лет [1].

Для сравнения, в Украине объем прямых инвестиций за период с 1992 г. по 1995г. составил 750,1млн. долларов. Продолжающаяся практика неплатежей предприятий приводила к их банкротству (в 1995г. зафиксировано 350 тыс. дел о банкротстве). Несостоявшаяся приватизация множества предприятий (приватизировано 26% из числа запланированных 8 тыс. предприятий) привела к недополучению госбюджетом значительных средств, и в результате отрицательно отразилась на реформировании экономики. В конце 1995 года обострился инвестиционный кризис. Темпы сокращения инвестиционного спроса вплотную приблизились к темпам промышленного спада. В 1995г. эффективность инвестиционного процесса уменьшилась, по оценкам экспертов, на 30%. В это же время в Украине ухудшилась ситуация в топливной промышленности, которая была главной виновницей гиперинфляции в 1992 и 1993 годах. В свою очередь, высокий уровень инфляции выступил одним из основных индикаторов усугубляющейся экономической ситуации: среднемесячная инфляция в 1993г. составила 47%.

В конце мая 1996г. было сокращено финансирование бюджетных организаций (включая фонд зарплаты) до 60-70% их прежнего объема. Многие предприятия и организации, пытаясь сохранить жизнеспособную производственную и деловую структуру, снизили зарплату сотрудникам или сократили число рабочих дней в неделю. В конце 1996г. остро стоял вопрос о задолженности по зарплатам и социальным выплатам. По данным Минстата Украины общая сумма просроченных платежей предприятий и организаций на 1 октября 1996 года составляла 22млрд. грн. и выросла за девять месяцев почти вдвое, причем за девять месяцев 1996 года доходы госбюджета не превысили 13млрд.грн. [8]. В 1999 году задолженность по выплатам заработной платы работникам, занятым в отраслях экономики по состоянию на 10.11.1999г. составила около 6,6млрд.грн. [5].

Вследствие этого исключение населения из экономической жизни страны приняло массовый характер. Большинство граждан Украины было исключено из практик получения зарплат или обеспечения работой из-за остановок предприятий. Это привело к распространению ощущения бедности, которое стало восприниматься как привычное и нормальное. Согласно данным исследования, проведенного Институтом социологии НАН Украины Фондом “Демократические инициативы” и в 1996г., 72% населения страны не имеют возможности питаться в соответствии с собственным вкусом, 62% – полноценно проводить отпуск, 58% – получать необходимую медицинскую помощь [9].

Материальное положение среднестатистического украинца остается тяжелым и в 1998 году. Для сравнения, среднедушевой доход семьи в долларовом эквиваленте в России был в 2,1 раза выше, чем в Украине. В России примерно в два раза больше, чем в Украине, доля опрошенных, которые расценивали свое материальное положение как среднее, и вдвое меньше – как очень плохое [2].

Совокупность представленных факторов, характеризующих экономический кризис в Украине, оказывают непосредственное воздействие на ситуацию в сфере занятости, во многом определяющую характер миграционных процессов. Среди особенностей занятости населения Украины следует, прежде всего, отметить крупномасштабную нерегламентированную занятость, и тесно связанную с ней масштабную скрытую безработицу. По данным Госкомстата Украины в 1997г. в промышленности в вынужденных неоплаченных отпусках пребывало 33,1% всех рабочих и служащих, в режиме неполного рабочего дня (недели) работало 22,6% [12]. По прогнозам Государственного центра занятости Украины к концу 2000г. ситуация в сфере занятости ухудшится: количество безработных достигнет 2,7 миллионов человек, что в 1,3 больше, чем в минувшем году [4]. Причинами такого рода безработицы являются: дешевизна рабочей силы (зарплата в Украине в среднем составляет 3-5% мировой цены труда, поэтому администрация предприятий и организаций может позволить содержать лишние штаты), стремление сохранить квалифицированные кадры работников, в ожидании оживления производства, избежать социальных конфликтов; отсутствие механизма банкротств несостоятельных фирм; патерналистские настроения работников и др. [11].

Надо отметить, что влияние экономического фактора сказывается также на процессах внутренней мобильности граждан в Украине. Во внутренних миграционных процессах на протяжении десяти последних лет отмечается отток городского населения в сельскую местность. Если ранее (в период с 1988 по 1991 из села в город на постоянное место жительства мигрировало около 550тыс. человек) фиксировался процесс перетока сельского населения в город, то в настоящее время можно говорить об обратном процессе. За 1997г. в села из городов прибыло на 8,5тыс. человек больше, чем в обратном направлении. Среди тех, кто мигрирует в город, преобладают юноши в возрасте от 15 до 21 года и девушки 15-18 лет. Их, как правило, привлекает перспектива получения образования.

Авторы статьи "Миграционная ситуация в Украине" [8] объясняют данную ситуацию изменения направленности миграционных потоков между городом и селом представлениями населения о снижении стабильности и безопасности проживания в городе, сужением пространства возможностей в городской среде. А поскольку большая часть населения украинских городов происходит из крестьян, то, по мнению авторов, возвращение молодых мигрантов в сельскую местность не является удивительным [8].

По нашему мнению, представленная точка зрения, является спорной, поскольку сужение пространства возможностей в настоящее время прослеживается, прежде всего, в малых монофункциональных городах. В крупных городах скорее имеет место обратная тенденция.

Экономический кризис и ситуация в сфере занятости в настоящее время обусловили тот факт, что Украина выступает преимущественно экспортером рабочей силы. Значительную часть в общем объеме миграционных процессов занимает трудовая миграция. Ранее, в период господства административно-командной системы и государственного регулирования, трудовая миграция выполняла функцию эффективного обеспечения определенной степени подвижности рабочей силы, ее территориального перераспределения в зависимости от спроса и предложения в различных регионах страны. Эффективной считалась миграция, в результате которой избыток рабочей силы, образующийся в одних регионах, перемещался в районы, испытывающие в ней недостаток. В этом случае миграция способствовала более полному использованию рабочей силы, структурным сдвигам в экономике, росту производительности труда. В настоящий момент можно говорить об определенной неконтролируемости данного процесса.

Так, по данным выборочного социологического исследования (1996г.) за границей постоянно работают 5% трудоспособного населения Украины, время от времени

пополняют свой бюджет поездками на заработки за границу до 20% трудоспособных и до 50% трудоспособного населения имеют желание работать за границей. Наибольшее желание работать за границей выявляет молодежь до 30 лет (60% опрошенных), по профессиональному статусу - это студенты, специалисты инженерно-технического профиля, управленцы, научные работники, работники культуры [8]. По данным Госкомстата Украины, уже сейчас 7млн. жителей Украины с большей или меньшей периодичностью работают за границей, а 14млн. связывают свои ориентиры с рынками труда дальнего и ближнего зарубежья. В то же время, на территории России работает около 1,2млн. граждан Украины (долгосрочных мигрантов и вахтовиков). Количество же трудовых мигрантов с Украины, которые работают нелегально в России и других приграничных странах, оценивается в несколько миллионов человек [10].

Необходимо отметить, что отток трудовых мигрантов из различных регионов Украины неравномерен, что связано с существенными различиями в развитии региональной экономики, уровня занятости, уровней доходов и т.д. Так, начиная с 1990г. для западно-украинского региона (менее индустриализованного и урбанизированного) влияние кризиса было более разрушительным, что сказалось на росте числа трудовых мигрантов. Кроме того, значительное влияние на характер, направление миграционных потоков оказывают: географическое положение регионов, состояние транспортных коммуникаций, исторические традиции миграции. К примеру, интенсификация коммерческих поездок среди жителей западного региона происходила под воздействием наблюдения переездов через области региона польских граждан, особенно массовых в конце 80-х годов, которые осуществляли коммерческие поездки в Турцию. Для жителей сельской местности западного региона выезд за рубеж, в основном в Польшу и Россию, стал продолжением традиционных поездок на заработки, которые издавна предпринимались жителями относительно бедного земельными ресурсами региона. В то же время, для жителей Киева возрастание мобильности связывается с размещением в городе самого большого в Украине транспортного узла [7].

Государство старается влиять на процесс трудовой миграции. Так, Министерство труда Украины заключило двусторонние договоры о взаимном трудоустройстве и социальной защите граждан, работающих за пределами своих государств, с Россией, Молдовой, Беларусью, Литвой, Латвией, Арменией, Чехией, Словакией, Польшей. Однако, заключение таких соглашений еще не гарантирует четких механизмов их реализации. К примеру, Украина и Чехия договорились о трудоустройстве на чешских предприятиях 60тыс. человек. Позднее выяснилось, что 42тыс. украинцев, в основном из Западной Украины, уже трудятся в различных секторах экономики Чехии - сельском хозяйстве, строительстве, текстильной промышленности. Аналогичная ситуация с трудоустройством украинцев и в Словакии [8].

Приведенные факты иллюстрируют только ситуацию в сфере легальной трудовой миграции. По оценкам специалистов ФМС РФ и независимых экспертов, численность нелегальных трудовых мигрантов приблизительно втрое больше тех, кто работает за границей легально. На основании такого соотношения можно говорить о том, что численность трудовых мигрантов из Украины в России в 1994-1996 годах составляла 200-400тыс. человек ежегодно [10].

Это представляет существенную проблему для Украины, поскольку нерегламентированная трудовая миграция свидетельствует о неспособности обеспечить собственных граждан рабочими местами. Подобная ситуация, помимо этого, ведет к усилению напряженности в межгосударственных отношениях, а также подрывает экономический потенциал страны, поскольку теряются не только высококвалифицированные кадры, но и возможность реально пополнить бюджет валютными средствами от организованной трудовой миграции.

Одной из разновидностей трудовой миграции являются, так называемые "торговые" поездки. Стремительное сокращение объемов производства, а особенно товаров народного

потребления, и как следствие, сокращение обеспеченности этими товарами внутреннего рынка, вынуждали и вынуждают граждан к выезду за границу с целью покупки данного вида товаров как для собственного пользования, так и на продажу.

Тесно связанным с процессами трудовой миграции и обусловленным действием экономических факторов, является и процесс "утечки умов". Прогрессирующая социальная и экономическая дезорганизация, снижение доли отчислений на науку в валовом внутреннем продукте Украины сузили возможности для реализации специалистами умственного труда своих функций. Для сравнения, в конце 90-х годов XX в. затраты на одного научного работника в США составляли 150 тыс. долларов в год, во Франции – 120 тыс. долларов, в Украине – только 0,7 тыс. долларов [5]. Результатом этого стало начало миграционного процесса среди ученых: в 1991 г из Украины выехало 39 докторов наук, в 1992 – 57, в 1993 – 68, а в 1994 – 90, в 1995 – 78. Наиболее часто выезжали специалисты в области естественных и точных наук (математики, физики, медицины). Миграция докторов наук разделяется практически поровну между странами ближнего и дальнего зарубежья: половина из их числа выехала в страны СНГ и Балтии, остальные – в Израиль, США, Германию, Канаду, Францию. Наибольшее число докторов наук (42,2%) выехали в Россию. Подобные пропорции сохраняются в миграционных потоках выезжающих из Украины кандидатов наук: половина выехала в Россию, Беларусь, Молдову, Литву, остальные – в Израиль, США, Германию, Канаду, Финляндию и Австралию. Среди стран Центральной Европы выбор, как правило, делается в пользу Венгрии, Польши, Чехии [8].

Действие экономических факторов на современные миграционные процессы в Украине позволяет говорить о том, что, с одной стороны, направление, виды, структура миграционных потоков являются индикаторами экономической ситуации в стране. Углубляющийся кризис, "торможение" реформ, отсутствие перспектив для развития мелкого и среднего бизнеса – совокупность условий, определяющих причины миграционного поведения. В то же время, миграционные процессы имеют непосредственное влияние на характер экономической ситуации, проявляющийся в своеобразии формирования рынка труда и сферы занятости.

Литература:

1. Баранов Э. Источники и пределы развития // Приложение к "Независимой газете". "НГ –полит.экономия" №19, 29.12.99.
2. Ворона В., Головаха Е., Панина Н. Россияне и украинцы в мае 1998 г.: оценки "докризисной" ситуации. // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены (информационный бюллетень) - М.: Аспект -Пресс, 1998. – №6.
3. "Долги по зарплате сократились на ... 3,1 процента!" // "День". 10.11.1999.
4. Золотухина И. В 2000 г. в Украине будет 2,7 миллиона безработных. // "День". 22.01. 2000.
5. Карасев Ю.В. Владимир Семиноженко "О главном". – Харьков: Факт, 1998.
6. Куклин В.М., Куклин С.М. Парадоксы украинских реформ (мотивы и события). Харьков – Львов: НВР "Грам", Львов, 1997.
7. Пирожков С., Малиновська О., Марченко Н. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегії. – Київ: Академпрес, 1997.
8. Пискуна А., Прибыткова И., Волович В. Миграционная ситуация в Украине // Політична думка. №3-4, 1996.
9. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Макеев С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. – К: Институт социологии НАН Украины, 1999.
10. Сярий. Трудова міграція громадян України в Російську Федерацію та її вплив на українсько-російські відносини. // Проблеми міграції. 1999, №1.
11. Труд и старость в Харькове / И.О.Давыдова, А.И.Кизилев, М.Н.Ким, А.И.Навроцкий, В.Н.Николаевский, Л.В.Филинская, Л.М.Хижняк, Н.К.Ходько, Ю.А.Чернецкий, М.В.Чигринова, И.И.Шеремет. Под ред. В.С.Бакирова. – Харьков: Восточно-украинский Фонд социальных исследований, 1999. – 206 с.
12. Данные Госкомстата 1990 –1998 гг.